

Longman Nigeria Limited
ISBN 0 582 63925 5
ISBN (Nigeria) 978 139 334 3

*Ogugu na Odide Igbo Izugbe
na Junio Sekondiri*

bụ akwukwọ usoro omumụ Igbo e depụtara dị ka
korikulom nke Gọmentị nabatara maka nkuzi Igbo
n'afọ atọ mbụ nke ụlọ akwukwọ Sekondiri siri tuzie.

E kere isi ọ bụla n'ime akwukwọ ndị a ụzọ ise:
agumagu, utoasusu na nsoroedide, ajụjụ nnwale,
ederede a horo' aho, na nleru anya (n'esere ma ọ
bụ foto) na edemede so ya. E nwekwara arụmaru
maka inwale onye na-agụ akwukwọ ndị a, ya na
ime ka agụ ịgụ na ide Igbo na-agụ ya mgbe niile.

Ogugu na Odide IGBO IZUGBE na Junio Sekondiri 1

Ogugu na Odide IGBO IZUGBE na Junio Sekondiri

1

Ọ̀gùgù nà Ọ̀dídé Ịgbó Ịzùgbé nà Júníọ́ Sẹ̀kọ̀ndìrì 1

Si n'aka

P. Akujọobi Nwachukwu

C. Ohiri Aniche

Victor Manfredi

G. Kemjika Anọka

E. 'Nọlue Emenanjo

n. d. [1985]

Longman Nigeria Limited

Ikeja, Ibadan, Owerri, Zaria and representatives
throughout Nigeria.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the copyright owner.

©Imo State Ministry of Education, Owerri

ISBN 0 582 63925 5
ISBN (Nigeria) 978 139 334 3

Ndị̀nà̀yà

Nkwupùrụ	vi
Okwu nkoputa	vii
Ndumòdụ maka òkaasụsụ	viii

Isi 1

Yunit 1A:	Agụmagụ: Olee anụ gba aji?	1
1B:	Ụtọasụsụ na Nsoroedide: Myiriụdaume	3
	Nkuzinwo okwu.....	4
1CH:	Ajụjụ nnwale	6
1D:	Ederede a họtọ ahọt: Deede Nwaogbo ejeela ụlọ akụ	8
1E:	Nnyocha eserese na odide ñkà	10

Isi 2

Yunit 2A:	Agụmagụ: Mbè, Ànị̀m̀ na ndị òbìà ha	12
2B:	Ụtọasụsụ na Nsoroedide: Mgbochiume	14
	Mkpọnaakpo	14
	Mkpọniimi	15
	Mkpọnuume	15
2CH:	Ajụjụ nnwale	17
2D:	Ederede a họtọ ahọt: Ugbo elu adàala n'ògìgè ụlọ akwụkwọ	19
2E:	Nnyocha eserese na odide ñkà	21

Isi 3

Yunit 3A:	Agụmagụ: Ọtụrụkpọkpọ na ọnwụ nne ya/Ezè Ọchị	23
3B:	Ụtọasụsụ na Nsoroedide: Ndakọrịta ụdaume ..	25
3CH:	Ajụjụ nnwale	28
3D:	Ederede a họtọ ahọt: Achicha ndị a, a na-ata ha ata?	31
3E:	Nnyocha eserese na odide ñkà	33

Isi 4

Yunit 4A:	Agụmagụ: Kpu m̀kpu m̀kpu ogēne	35
4B:	Ụtọasụsụ na Nsoroedide: Myiriụdaume	37
	Olilo na nsupe	37
4CH:	Ajụjụ nnwale	40
4D:	Ederede a họtọ ahọt: Ugòlo ubi	42
4E:	Nnyocha eserese na odide ñkà	44

Isi 5		
Yunit	5A: Agumagụ: Ilu Igbo	46
	5B: Ụtọasụsụ na Nsoroedide: Nsụpe	48
	5CH: Ajujụ nnwale	50
	5D: Ederede a họtọ ahọt: Aka anọt duu	53
	5E: Nnyocha eserese na odide ñkà	54

Isi 6		
Yunit	6A: Agumagụ: Abụ ọmụmụ nwa	56
	6B: Ụtọasụsụ na Nsoroedide: Ụdaolu na mkpụrụokwu	58
	6CH: Ajujụ nnwale	60
	6D: Ederede a họtọ ahọt: Mgbagbu ijiji	62
	6E: Nnyocha eserese na odide ñkà	64

Isi 7		
Yunit	7A: Agumagụ: Okwu ntabe ire	66
	7B: Ụtọasụsụ na Nsoroedide: Iwu maka nsupe	68
	7CH: Ajujụ nnwale	70
	7D: Ederede a họtọ ahọt: E bugala Okoro ụlọ ogwụ	73
	7E: Nnyocha eserese na odide ñkà	75

Isi 8		
Yunit	8A: Agumagụ: Igbòuzọ.....	77
	8B: Ụtọasụsụ na Nsoroedide: Ụdaolu	79
	8CH: Ajujụ nnwale	81
	8D: Ederede a họtọ ahọt: Leta òkù	83
	8E: Nnyocha eserese na odide ñkà	85

Isi 9		
Yunit	9A: Agumagụ: Abụ otito	87
	9B: Ụtọasụsụ na Nsoroedide: Nkanye ụdaolu	89
	9CH: Ajujụ nnwale	92
	9D: Ederede a họtọ ahọt: Daāda Mgbokwụ azagharịala aha	94
	9E: Nnyocha eserese na odide ñkà	95

Isi 10		
Yunit	10A: Agumagụ: Obidiya na Okwerekediya	97
	10B: Ụtọasụsụ na Nsoroedide: Mgbanwe	99
	10CH: Ajujụ nnwale	102
	10D: Ederede a họtọ ahọt: Eze ji	104
	10E: Nnyocha eserese na odide ñkà	106

Isi 11		
Yunit	11A: Agumagụ: Abụ ọnwụ	108
	11B: Ụtọasụsụ na Nsoroedide: Nsụpe	110
	Mmepụtarà	110
	Mkpụrụokwu e bitere	111
	Aha obodo ọzọ	111
	11CH: Ajujụ nnwale	112
	11D: Ederede a họtọ ahọt: Chi ahija Afọ abọla	114
	11E: Nnyocha eserese na odide ñkà	116

Isi 12		
Yunit	12A: Agumagụ: Abū ikpè	118
	12B: Ụtọasụsụ na Nsoroedide: Mgbakwūnye ngosị ego	120
	12CH: Ajujụ nnwale	123
	12D: Ederede a họtọ ahọt: Òke àchụpụla mmadụ n'ụlọ	125
	12E: Nnyocha eserese na odide ñkà	126

	Ọkàasụsụ Igbò a tughàriri nà Bèkeè	128
--	--	-----

Nkwupụrụ

Anyị ji ohere a na - ekele, nga ọ dị ukwu, ụlọ ọrụ Gọọmentị nke na - ahụ maka mgbasaa ozi (y.b. 'Ministry of Information', na Bekee) n'Enugwu, Anambara Steeti, maka ikike ha nyere anyị ibiputa foto ha niile dị n'ime akwụkwọ a.

OKWU NKỌPỤTA

Akwụkwọ a bụ nke mbụ nke ndị otu anyị cheputara ma deputakwa maka ikuzi ngalaba omumụ Igbo niile na Junị Sekondirị. Onye gụziri akwụkwọ a ga-achoputa na nnukwu echiche bara na ndeputa ihe ndị dị n'akwụkwọ a. Anyị edeghi akwụkwọ (ndị) a maka na anyị chooro ka Igbo nụ olu anyị. Anyị edekwaghi ha maka na anyị chooro ego. Mbunuuche anyị n'ideputa akwụkwọ ndị a bụ ka umu akwụkwọ ndị nọ na Junị Sekondirị hụ akwụkwọ ndị rijuru afọ ha ga-agụ. Anyị maara nke oma na ọ dila otutu akwụkwọ ndị ozo, ndị ozo dekwara maka Junị Sekondirị. Mana dij ka ndị be anyị si ekwu, nke m bụ nke m, nke anyị aburu nke anyị.

Tupu anyị edewe nke anyị, anyị lebara anya nke oma n'akwụkwọ niile ndị dij ugbo a maka Junị Sekondirị. Anyị gakwara lezie anya na *'Kurikulum nke Gọọmentị (etiti) nabatara maka nkuzi Igbo n'afọ ato mbụ n'ulo akwụkwọ sekondirị na Najirja'*. Mgbe anyị mechara ihe ndị a anyị huru mmá na njọ ha, wee cheputazia echiche ndị nke anyị. Ọ bụ ezi okwu na a ga-ahụ ụfodu ndjiche na nsupe na n'ihe ndị ozo n'akwụkwọ anyị ndị a. Anyị emeghi ihe ndị a maka na anyị chooro ibu 'nkemdjiche'. Mbunuuche anyị bụ na asusu Igbo kwesiri idi na-eto kwa mgbe, kwa mgbe. Ihe ọ bula enweghi isi ga-eme ka ọ ghara ito, anyị anabataghi ya ọ buladi na o nweela otu ndi kuru ha ntu. Asusu Igbo kariji otu onye ma ọ bụ otu otu. Ihe dij ya ya bụ aka weta, aka weta, onu eju.

Anyị gbaliri nke oma iziputa ihe niile anyị dere n'akwụkwọ a n'asusu ga-ekwe otita. Mana cheta mgbe niile na utasusu na okaasusu Igbo abughi gbata gbabà.

Ọgọst 1985

P. Akujubo Nwachukwu
C. Ohiri Aniche
Victor Manfredi
G. Kemjika Anoka
E. 'Nolue Emenanjo

Ọkaasụsụ bụ asụsụ e ji akọwa asụsụ n'asụsụ ahụ. Na ngwụcha akwụkwọ a, e nwere ebe a kọwapụtara na Bekee ụfọdụ okwu ndị dị n'ọkaasụsụ Igbo. Mgbe mbụ okwu ndị n'ọkaasụsụ a pụtara n'akwụkwọ a, dij ka nke a:

Mkpurọkwu, mbipụta ya na-adị iche, n'etu e si dee ya n'ebe a. Ọ bụ ihe dijiri onye nkuzi na ụmụ akwụkwọ ịga na ngwụcha akwụkwọ a ịchoputa *mpụtàrà* okwu ndị n'ọkaasụsụ a.

1A Agụmagụ

Ndumọdụ

A ga-ebu ụzọ guọ abụ a n'olu e ji deputa ya n'usoro e ji emekari ya.

<i>OTU OLU</i>	<i>MMADU NIILE</i>
Olee anụ gba aji	Gba aji
Olee anụ gba aji	Gba aji
Mmadu gba aji	Gba aji
Nkita gba aji	Gba aji
Oke gba aji	Gba aji
Okukọ gba aji	-----
Olee anụ gba aji	Gba aji
Olee anụ gba aji	Gba aji
Ewu gba aji	Gba aji
Ehi gba aji	Gba aji
Ngwere gba aji	-----
Olee anụ gba aji	Gba aji
Aturu gba aji	Gba aji
Enwe gba aji	Gba aji
Ewi gba aji	Gba aji
Ele gba aji	Gba aji
Eju gba aji	-----
Olee anụ gba aji	Gba aji
Ọzọ gba aji	Gba aji
Adaka gba aji	Gba aji
Ebule gba aji	Gba aji
Akabọ gba aji	Gba aji
Aguiyi gba aji	-----

Onye ọ bụla ga-agbalị guputa abụ yiri nke a n'usoro e ji eme ya n'olumba ya. Nke ka nke, a ga-aguputa maka:

- anụ ndị na-efe efe
- anụ ndị na-egbe egbe
- anụ ndị na-eyi akwa
- anụ ndị nwere ụkwụ anọ.

Ụdị ihe ndị a gụrụ ugbu a bụ **abụ**. Otu onye na-agụ ya n'ụdị ajụjụ, ndị ọzọ ana-aza n'ọkụ n'ọkụ. Onye na-agụ na-eme ya ngwa ngwa ka ọ jùhie ndị ọzọ ọnụ. Onye e nwetere zahiere ihe a tūrụ anya, e jide ya, ya esi n'isi bido gụwakwa ya n'usoro e ji agụ ya.

E ji ụdị abụ a:

- ezipụta aha anụmanụ dī iche iche
- ezipụta anụ ndi gbara aji na ndi agbaghi aji anụ ndi na-efe efe na ndi anaghi efe efe anụ ndi na-eyi akwa na ndi anaghi eyi akwa anụ ndi nwere ụkwụ anọ na ndi enweghi
- egosi ndiiche dī n'ime anụ ndi yiri ibe ha, dī ka: ọgazi na ọkụkọ adaka na ènwè
- eme ka ndi mmadụ dī nkọ n'iche echiche n'ihi na a na-agụ ụdị a ọsọ ọsọ iji megharịa ndi mmadụ anya.

Arụmaru

Debaa n'ime akwụkwọ a abụ nke onye nkuzi unu deputara na bọdụ.

Myiriudaume

Asụsụ ọ bụla nwere mkpụrụda dī iche iche nke na-enye aka ikpọpụta mkpụrụokwu. Mkpụrụda ndi a kere onwe ha ụzọ abụọ n'orụ ha na-arụ na mkpọpụta mkpụrụokwu ma ọ bụ etu a na-eji ọnụ akpọpụta ha. Ihe nke a pụtara bụ na o nwere ndiiche dī n'etiti ụda abụọ ndi a. Ndi e nwere ike ikwe ekwe. dī ka ukwe. ka a na-akpo **udaume** ma o bu **myiriudaume**. Ndi ọzọ a na-enweghi ike ikwe ekwe dī ka ukwe ka a na-akpo **mgbochiume**. Asụsụ Igbo nwere ụdaume asatọ ma ọ bụ itolu dī ka olumba si dī.

Mkpụrụokwu ndi a na-esonụ gosiri ụda dī iche iche ụdaume asatọ a nwere:

nta	nti	itō uto	ntu
n-te	nti	itō uto	ntu

Nna m bụ dintā.

Ihe ka ntē gbakwutere ntē n'orụ.

Nti echiela m.

Anụ kporo nkụ na-eju nti.

Mmanya a nà-àtọ uto.

Umụ ntakiri na-eto ọsiiso.

Atukwarala ha ntu.

Biko, gotere m ụfọdụ ntu.

I lee anya, i ga-ahụ na otutu n'ime mkpụrụokwu dī n'ahiriokwu ndi a jiri myiriudaume bido. A na-esi n'imi akpọpụta myiriudaume nke a, ya kpatara e ji na-akpo ya myiriudaume:

<u>nta</u>	<u>n-te</u>	<u>nti</u>	<u>nti</u>	<u>ntu</u>	<u>ntu</u>
------------	-------------	------------	------------	------------	------------

Ma n'asụsụ Igbo ihe na-ebidokari mkpụrụokwu bụ ụdaume. Ma n'Igbo ma na Bekee, ụdaume bụ **mkpuru udaasusu** dī oke mkpa: ọ na-adikari na mkpụrụokwu ọ bụla dī n'asụsụ Igbo. E wepụ ụdaume na myiriudaume, mkpọpụta okwu agaghị enwe isi:

A naghị akoro ochi nti na ahia esule, n'ihi na ọ na-eji anya ya huru.
n gh k r ch t n h s l n' h n n j ny y h r .

A bja n'olumba ụfọdụ dī ka Agbo, Nsuka ma ọ bụ Ohafia, e nwere ụdaume nke itolu, dī ka mkpụrụokwu ndi a na-egosi:

èkwa (àkwa)	èka (aka)	èkwū (akwū)	ègèdī (agadī)
ènya (anya)	èfọ (afọ)	ègūū (aguū)	èkpīrī (àkpīrī)

Ọmụma atụ ndị a na-egosị na *è* nwere ike ịnọchite anya *a* n'Igbo Izugbe. Ihe kpatara a naghị ede ụdaume ahụ n'Igbo Izugbe bụ na ọ naghị ebute mgbanwe na nghọta ma ọ bụ mpụtara mkpụrụokwu. N'ebe na e nweghị nghọtahie dị n'etiti *anya* na *ènya*, ideputa *è* adighi oke mkpa n'Igbo Izugbe. (Ma ọsụ olumba nwere ike dee ya ma ọ chọọ.)

Nkuzinwo okwu

Mkpụrụokwu ndị a dị n'igbe na-eso nakwa aba uru n'ịnọkwa ezi na ụlọ. A họtọ ha ahọ n'iche iche, uzọ ise: *a*, *b*, *ch*, *d*, *e*. Okwu ndị dị na *a* bụ ndị mmadụ. Okwu ndị dị na *b* bụ ebe dị iche iche n'ụlọ. Okwu ndị dị na *ch* bụ ngwa dị iche iche e ji eme ihe n'ụlọ. Nke dị na *d* bụ aha ihe ndị a na-emefu emefu n'ụlọ. Nke dị na *e* bụ ịzụ gbasara ụlọ ma ọ bụ obodo.

	a		b		ch	
Igbo Izugbe	Olumba Gị	Igbo Izugbe	Olumba Gị	Igbo Izugbe	Olumba Gi	
nna		ụlọ			ite	
nne		ezi			ngiga	
ọkpara		ọba			iko	
ada		mkpụke			udu	
umunne		usekwu			ngaji	
umunna		ekwu			efere	
		obi			mma	
		azu ụlọ			akụpe	
					azịza	
					mvo	
					asịsa	
					ntụtụ	

	d		e	
Igbo Izugbe	Olumba Gị	Igbo Izugbe	Olumba Gị	
ude		usekwu		
ncha		ezi na ụlọ		
mmanụ		ama		
ute		ala ubi		
nnu		ahịa		
atụ				
isusu				

Arụmarụ

Were Igbo Izugbe denyekwuo mkpụrụokwu ndị ọzọ i nwere ike ichepụta n'oghere a ruo **e**. Ụfọdụ okwu a nwere ike ịdị iche n'olumba gị. Onye ọ bụla ga-akpọtụta aha nke ọ bụla ka e si akpọ ya n'olumba ya. N'oghere dij n'usọ ya, denye aha ahụ.

1CH Ajuju nkwale

1 Kedụ nke bụ ezi okwu n'ime ndị a?

- a) Agụ na-ata ahijia.
- b) Udele na-ata ahijia.
- ch) Nkita na-ata ahijia.
- d) Ewu na-ata ahijia.
- e) Agwọ na-ata ahijia.

2 Kedụ nke na-abughị ezi okwu n'ime ndị a?

- a) Ugo na eyi akwa.
- b) Okukọ na-eyi akwa.
- ch) Mgbada na-eyi akwa.
- d) Ngwere na-eyi akwa.
- e) Agwọ na-eyi akwa.

3 Olee nke abughị ụgha n'ime ahiriokwu ndị a?

- a) Ejule na-eyi akwa.
- b) Nchi na-eyi akwa.
- ch) Agụ na-eyi akwa.
- d) Anyinya na-eyi akwa.
- e) Mmadụ na-eyi akwa.

4 Kedụ nke bụ ezi okwu n'ime ndị a?

- a) Udele na-efe efe.
- b) Agwọ na-efe efe.
- ch) Edi na-efe efe.
- d) Ewi na-efe efe.
- e) Enyi na-efe efe.

5 Kedụ nke na-abughị ezi okwu n'ime ndị a?

- a) Nduri gbara abuba.
- b) Nnụnụ gbara abuba.
- ch) Okwa gbara abuba.
- d) Oke gbara abuba.
- e) Icheoku gbara abuba.

6 HỌPỤTA ỌLARA ICHE N'IME NDỊ A.

- a) Enyi nwere ụkwụ anọ.
- b) Nwaokpobi nwere ụkwụ anọ.
- ch) Nnyakwulụ nwere ụkwụ anọ.
- d) Nwaereesi nwere ụkwụ anọ.
- e) Aguiyi nwere ụkwụ anọ.

7 a) Mkpị gbara aji.

- b) Nkita gbara aji.
- ch) Aturụ gbara aji.
- d) Obagwụ gbara aji.
- e) Nama gbara aji.

8 a) Agwọ nwere eze.

- b) Okukọ nwere eze.
- ch) Usụ nwere eze.
- d) Ngwere nwere eze.
- e) Ewi nwere eze.

9 a) Ebunu na-anyụ mamiri.

- b) Oke na-anyụ mamiri.
- ch) Atụ na-anyụ mamiri.
- d) Ele na-anyụ mamiri.
- e) Okukọ na-anyụ mamiri.

10 a) Agwọ na-akpụ akpụ.

- b) Ewu na-akpụ akpụ.
- ch) Agụ na-akpụ akpụ.
- d) Ozọ na-akpụ akpụ.
- e) Ebiogwu na-akpụ akpụ.

11 Denye ihe kwesiri ekwesị n'oghere ndị a:

a) A bịa n'ụdaume, ihe dị iche n'Igbo Izugbe na olumba ụfọdụ bụ _____ ha.

b) Igbo Izugbe nwere ụdaume _____.

ch) Olumba ụfọdụ nwere ụdaume _____,

Ndị ozọ nwere _____.

d) Ma Igbo Izugbe ma olumba niile nwere otu _____.

e) Ihe a na-akpọ ihe okukọ na-eyi n'Igbo Izugbe bụ _____, mana...

f) N'olumba ụfọdụ ihe a na-akpọ ya dị iche; ọ bụ _____.

g) Mkpurụ okwu dị ka *akwụ* bidoro na *a* bụ nke ndị na-asụ _____.

gb) Ndị bidoro na *ẹ* bụ nke na-asụ n' _____.

gh) A na-eji ụta achụ _____ ta.

gw) Myiriụdaume bụ mkpurụ ụdaasụsụ e si n' _____ akpọpụta.

1D Ederede a hōrō ahō

Ndumōdụ

A ga-aguputa ederede a ka a nụ ya nke oma. E mechaa, a ga-alebanye anya na mkpurukwu na usorookwu ndi lara iche na mbiputa ha.

DÉÈDÈ NWÁÒGBÒ ÈJEELA ỤLỌ AKỤ

Onye nche ụlọ akụ ekweghi ihe anya ya na-ahụ. Lee ndi ime obodo ka ha setipuru, na-abia. Otu agadi nwoke butere uzọ, ya na mkpara ya; ndi ikom ime obodo ana-esota — ma ndi bu ụdù, ma ndi gu ọkpọkọrọ, ma ndi nya àkpà. Mmadu ndi a, ha je ahia, ka ha je ubi? Ka onye nche ahụ si etu a na-ajụ onwe ya, lee ka umu amadi ahụ kwusiri n'ihu ya.

'Ebe a, ọ bu ụlọ akụ ọhuru e mepere n'ala anyi?' Otu agadi nwoke ahụ bu nke a nuru.

'Eē, ọ bu ya.' Onye nche ahụ anobichie uzọ.

'Kpọrọ m onye isi!'

'Manija banki a? E sghi etu ahụ ahụ ya.'

Ma, okenye ahụ bawara mba. 'Gwa ya na Déèdè Nwáògbò choro ihu ya!'

'Gi na ya, unu yiri àgbà?' Onye nche ahụ aghotaghị ihe na-aga.

'Eē, anyi yiri àgbà. Ọ bukwa ha si anyi bia chekwawa ego anyi n'ụlọ akụ?' Ka ọ na-ekwu etu a, okenye nwoke ahụ tughariri, gwa ndi ahụ ka ha zeda ibu ha. Onye nche ahụ wee tie mkpu, rịọ ha ebutule ibu ha n'ezi.

N'ime ụlọ akụ, anya dum tughariri lewe ndi ime obodo a bu ngwongwo na-abata. Ma ndi biara idoro ego, ma ndi na-aru n'ebe ahụ; onye ọ bula kwusiri nke ọ na-eme. kiriwe ndi a wabatarà.

'Nna m ukwu, ọ bu gi na-achọ m?' Otu nwa okorobia wuchara n'ihu ha.

'Ee nwa m. Ọ bu gi bu onye isi ụlọ ọrụ a? Ndeewo. Mu onwe m bu Déèdè Nwáògbò. Mu na umunna m biara itinye ego anyi n'ụlọ akụ a.'

'Unu mere nke oma. Anyi gugharicha ego ole unu bu bia, anyi edebara ya unu n'akwukwo.'

Ma agadi nwoke ahụ bichiri ya onu. 'Hapu nke ahụ, nwa m. Anyi mara ego ole anyi bu bia. Ihe no nga a bu udu ego ato, ọkpokoro ise, na akpa iri. Dobanu ha n'oba nchekwara ego unu. Mgbe anyi choro nke ọ bula, anyi bia buru ya lawa.'

Onye isi ụlọ akụ ahụ tumuriri obere amu. 'Nna m ukwu, ọ bughị ka anyi si eme ebe a. Anyi debasi ego ole unu ji bia n'akwukwo anyi,

anyi enye unu pasbuuku unu ga-eji na-adoro, ma ọ bukwanu tinyekwuo ego, mgbe ọ bula unu choro.'

'Ọ bu ka ọ mere, nwa m?'

'Eē, nna m ukwu. Na nke ọzọ kwa, anyi ga-akwu unu ego omurunwa, kwa mgbe, kwa mgbe.

Okenye ahụ atugharja gwawa ndi otu ya, 'Umunna, unu ahulanu na ije anyi amaala mma?'

Mgbe ahụ ka onye isi ụlọ ọrụ koro onye nche ahụ biaburu zie ya ozi ka o jee zi Déèdè Nwáògbò na ndi otu ya ebe ha ga-akwunye ego ha.

Ugbu a, gbalia kowachaa ha na nghota omimi ha. E mechaa onye ọ bula ga-ededa nkowa di ka onye nkuzi siri deputa ya na boro.

OKWU	NKOWA	OKWU	NKOWA
onye nche		zeda ibu	
ụlọ akụ		idoro ego	
ụdù		Déèdè	
ọkpokoro		bichiri ya onu	
yiri àgbà		pasbuuku	
chekwara		ego omurunwa	

2A Agụmagu

Ndumodu

A ga-ebu ụzọ gụọ akụkọ ifo a gbasara Mbè.

MBÈ, ÀNÌM NA NDI ÒBÌA HA

Chàkpìj, wòòò.
Chàkpìj, wòòò.
Nkịta nyara akpa, nsị agwụ n'òhịa.

Enwere m akụkọ,
m ga-akọrọ ụnu. Kọrọ anyị,
ka obi dị anyị mma.

O ruru otu ụbọchị, mmiri na-ezo. Ụbọchị ahụ Mbe gwara nwunye ya na ha ga-enwe ọbịa. N'ihie ya, nwunye ya gara ahịa zụta ewu na ọkụkọ, ji na ede na ihe ndị ọzọ a ga-esiri ndị ọbịa ahụ. Ka Anịm, nwunye Mbè, siri ahịa lọta, o siri ihe ndị ọzọ zutara, sụọ ụtara, nọrọzia na-eche ndị ọbịa ahụ.

Mgbe o ruru n'ehihie, Mbè gwara Anịm nwunye ya ka ha abụọ gaa n'òhịa igbute akwụ. Ozugbo ha ruru n'òhịa, Mbè gwara Anịm na ọ nupụ ka a na-akpọ ya aha. Eleghị anya, ọ ga-abụ ndị ọbịa ahụ a na-atụ anya ha bịa. Ya ebido gụwa egwu a:

Ee ee ee, tùmàngwe.
Ee ee ee, tùmàngwe.
Nwa mbè nà-ègbu akwū, tùmàngwe.
A nà-àkpọ hā akpọ, tùmàngwe.

Mgbe ọ gụrụ abụ a ugboro atọ, ha kwere na ha ga-ala ala. Mana Anịm sịrị Mbè ya buru ụzọ lawa na ọ na-abịa. Ka Mbè ruru ụlọ, o buru nri niile ahụ richaa were mmiri wusa n'ala n'ụlọ ha. Mgbe Anịm lọtara n'ụlọ, ọ sị ya na ndị ọbịa ahụ abịala risie nri niile ahụ tupu ha alawazia. Anịm kwetara n'ihie di ya kwuru. Mbè wee si otu a ghogbuo nwunye ya.

Chàkpìj, wòòò.

Onye ọ bụla ga-agbalị kọputara ndị klaasi ya otu akụkọ yiri nke a, ma ọ bụ otu akụkọ ọ bụla Mbe nọ n'ime ya. Akụkọ a ga-akọ nwere ike

tokarịa nke a. Akụkọ ahụ nwekwara ike nwee abụ n'ime ya. Ọzọ kwa, akụkọ ahụ nwere ike na-akọ maka Mbe na anụmanụ ọ bụla di ka:

- Mbè na Ngwere
- Mbè na Ejula
- Mbè na Osa
- Mbè na Ọpapia
- Mbè na Nduru
- Mbè na Ugoloma

Akụkọ ahụ nke Mbe nọ n'ime ya nwere ike na-akọ maka Mbè na ihe ndị na-abughị anụ ọhịa, di ka:

- Mbè na Akpa Ji
- Mbè na Chukwu
- Mbè na Amuma
- Mbè na Ndi Mmụọ
- Mbè na Ụtara
- Mbè na Ọgbugba Amamihe

I leekwa anya, i ga-ahụ na o nwere ihe ndi e kwuru tupu a malite kowa akụkọ n'onwe ya. Etu ahụ ka e mere ka a kọchara akụkọ. Ọ bụ ezi okwu na ihe a e kwuru na mbido ma na na ngwucha akụkọ ezughị Igbo niile ọnu. Mana otu o sila di, n'ebe ọ bụla n'ala Igbo, e nwere okwu ndi pụrụ iche, n'esoghị n'akụkọ a na-akọ, a na-eji ebido, ma na-emechi ụdị akụkọ a. Akụkọ ọ bụla nwere ejirimara ndi a niile tinyekwarị ihe ndi ọzọ, ka a na-akpọ akụkọ ifo.

Akụkọ ifo bụ ihe ụmụ ntakiri ji aho ọdu n'abalị mgbe ha rụchara ọrụ diji ha n'ala Igbo, tupu televishon na sinima abia n'ala Naijiria. Ụmụaka na-ezuko n'otu ebe, noro n'ebe ahụ koro akụkọ ifo. Akụkọ ifo a bụ otu ebe ụmụaka si amuta otutu ihe maka ndi obodo ha na omenaala ndi mbu.

Arụmaru

Debaa n'akwukwo gi otu akụkọ ifo nke onye nkuzi unu deputara na bọdu.

2B Ụtọasụsụ na nsoroedide

Mgbochiume

Dị ka e kwuru n'Isi Mbụ, asụsụ ọ bụla nwere ụdịrị ụda abụọ: myiriụdaume na mgbochiume. N'ime Yunit B nke mbụ ka anyị kọwara maka ụdaume Igbo.

Ugbu a, anyị gaje ikọ maka mgbochiume. Igbo nwere mgbochiume dị ọtụtụ karịa asụsụ ọ bụla dị na Naijiria; di ka ha di n'abidij Igbo, ọnụọgụgụ ha bụ iri abụọ na asatọ. Ha bụ ndị a:

b	ch	d	f	g	gb	gh	gw	h	
j	k	kp	kw	l	m	n	nw	ny	
ñ	p	r	s	sh	t	v	w	y	z

I lee ha anya, j ga-achọpụta na mgbochiume niile di n'asụsụ Bekee di na abidij Igbo e wetuo sọ naani atọ, ya bụ: *th*, *q*, na, *x*.

A bja dekotà ha na ụdaume niile di n'Igbo, abidij anyi adi etu a:

a	b	ch	d	e	f	g	gb	gh
gw	h	i	j	k	kp	kw	l	
m	n	nw	ny	n	o	ọ	p	r
s	sh	t	u	ụ	v	w	y	z

Mana o nwere ụda ndi di mkpa n'Igbo na-ebute mgbanwe na nghota okwu mana ha adighi n'abidij Igbo. E nwere ike iji mkpuru abidij abụọ abụọ ede ha; a rụturu ha aka n'ime akwukwo a n'ih na ha bu ụda di ezigbo mkpa n'asusụ anyi. Ụda ndi a di ụzo atọ:

1) Mkpọnaakpo

Udi nke mbu anyi ga-eleba anya bu mkpọnaakpo. O bu mgbe akuku ire meturu okpo elu ka udi ndi a na-aputa ihè.

Na sayensi ụdaasusụ ọ bu y, nke na-eso mgbochiume ụfodu, ka e ji eziputa mkpọnaakpo. Y na-esokari mgbochiume ndi a:

b, f, h, n, p, r, s, sh, v, z.

Mana, a biazie n'odide mkpọnaakpo n'abidij ugbu a; ọ bu naani ny ka a na-edeputa nke oma.

Na ndi ozọ, a na-eji i ma ọ bu j eziputa mkpọnaakpo, di ka ndakorita ụdaume siri kwee, di ka n'okwu ndi a: bja, afia, ahia, uhie, apia, ashia, uvie, oria, asia.

N'ezie, ọ bughị olumba niile nwere mkpuruokwu ndi a. Mana o nweghi olu na-enweghi otu n'ime ha.

2) Mkpọniimi

N'ufodu olumba e nwere mkpọniimi, di ka na:

ĩvụ akwa	inụ afa	ọ zuru umu	ọ safa ahụ
ivụ ede	ipụ ara	ọ zuru ahia	ọ sara mbara.

Na mkpọpụta okwu ndi ahụ e nwere mkpọniimi, nke e ji akaranta ahụ di n'elu mgbochiume egosi; ikuku na-esi n'imi na-aka nke na-esi n'onu. Omuma atụ ndi a na-eziko na mkpọniimi na-ebute mkpiche n'olumba ndi nwere ya. E wepu mkpọniimi na akaranta ya n'ime okwu ndi a, mkpuruokwu ndi a ga-eyi onwe ha. N'olumba ndi na-enweghi mkpọniimi, okwu ndi a gaara abụ mkpiche ga-abuzi myiri. N'ih ya, n'olu ndi Ohaozara, ara ga-aputa ihe abụọ — akuku ahụ anumanu na isi adighi mma.

3) Mkpọnuume

N'ufodu olumba mkpọnuume na-ebute mgbanwo na nghota mkpuru okwu. Lee omuma atụ ndi a:

ibha oghu	igha oghu	ithe ofe	chere ya ekpe	akhu na uba
iba uba	iga ahia	ite n'ufa	chere ya n'uzo	aku na-eke n'abali

Gini kpatara anyi jiri kwekota na ọ di mkpa idebata ụda ndi a n'abidij anyi? Oziza ajuru a bu na mkpọnuume di mkpa di ka mkpọniimi ma ọ bu mkpọnaakpo nwere onodu n'abidij anyi n'ih na ha niile na-ewete mgbanwe na nghota mkpuruokwu. O bu ezi okwu na ha adighi n'olumba niile n'ala Igbo, ma ọ di nnukwu mkpa ka olumba nwere ha kwesiri ima otu e si edeputa ha. Ya bu, ihe bu isi okwu bu na abidij Igbo kwesiri izuru olumba ọ bula n'ide Igbo. Nke a bu nnukwu njirimara nke ezigbo abidij: o kwesiri izu ezu.

Unu leba anya na mgbochiume ndi a na ụzo e siri dee ha, unu ga-ahụ na ọ bu h (y.b. 'h-kpom') di n'okpuru ya. Site n'ih omuma atụ niile, o were anya na:

- Mgbochiume + i ma ọ bu j na-egosi mkpọnaakpo.
- Mgbochiume + ụdaume + akaranta na-egosi nkejiokwu mkpọniimi.
- Mgbochiume + h-kpom na-egosi mkpọnuume.

N'ebe e nwererij ụda di ka ch na gh n'abidij Igbo, anyi ga-agbakwunye kpom ahụ n'ala mkpuru h iji gosi mkpọnuume ọ bula. Ya kpatara anyi ji na-ede ụda ndi a ka:

Guru ji n'ite.	Guru ya mkpuru anya.	Guru ji okuko n'ahia.
Chia ya ochi.	Chia/Chie ya n'ala.	

Ihe ncheta: chetanụ na ...

- k̄h na-egosị k nwere mkp̄onuume
- ch̄ na-egosị ch nwere mkp̄onuume
- gh̄ na-egosị g nwere mkp̄onuume
- gh̄ ka d̄kwa etu ọ d̄j mbụ d̄j ka na mkp̄ur̄okwu nd̄j a: agha, aghugh̄o.

2CH Ajujụ nkwale

- 1 Ọ bụ [redacted] ghogburu [redacted] n'akụkọ ifo a.
- 2 Ihe ndj a zutara n'ahja iji siere ndj obia erimeri bu [redacted] na [redacted], bukwa [redacted] na [redacted].
- 3 Ọ bughị akụkọ ifo niile na-enwe [redacted] n'ime ha.
- 4 Mgbe e ji àka akụkọ ifo bu n' [redacted].
- 5 Ndj na-akọkarị akụkọ ifo bu [redacted].
- 6 O nwere okwu ndj p̄r̄u iche e ji [redacted] ma ọ bu [redacted] akụkọ ifo.
- 7 Ugbu a, [redacted] na [redacted] emeela ka ikọ akụkọ ifo bur̄u ihe lara ala.
- 8 Anụmanụ a na-anụkarị aha ya n'akụkọ ifo bu [redacted].
- 9 Mbe bu [redacted] Anj̄m.
- 10 Otu ihe akụkọ ifo d̄j n'akw̄kw̄o a na-akuzi bu na ọ bughị ihe ọ b̄la a na-anụ bukwa [redacted].
- 11 As̄s̄s̄ Igbo nwere mgbochiume niile d̄j n'as̄s̄s̄ Bekee e wetuo ...
a) k̄h b) g c) y d) th e) v.
- 12 Anyị na-ewere *h̄j* n'okwu, d̄j ka *ahja*, igosị ...
a) ụda mkp̄j
b) ụda abụọ d̄j iche iche
c) otu mkp̄ur̄u mgbochiume e ji mkp̄ur̄u ab̄j̄d̄j abụọ edep̄ta
d) ụda p̄r̄u nnukwu iche
e) ụda e jiri mejuo okwu.

- 13 Kedụ ndị yiri onwe ha na ndị a?
 a) hw, kw, gw b) ta, he, ho ch) bọ, bo, da
 d) gụ, gọ, fa e) ny, shi, kp.
- 14 N'ime mkpụrụokwu ndị a, kedụ nke gosiri mkpọniimi?
 a) ndụ b) anụ ch) anya d) ižu e) nwaanyi
- 15 Kedụ nke na-egosị na *n* bụ myiriudaume?
 a) ńdù b) ńnù ch) ńnyá d) ńhù e) nwaanyi
- 16 Otu n'ime mkpụrụokwu ndị a nwere ma myiriudaume ma mkpọniimi:
 a) ngala b) ažu ch) nžu d) njem e) ndumọdụ.
- 17 Depụta mkpụrụokwu ndị a n'olu gi, ọ buladi ma ha di iche n'Igbo
 Izugbe:

agha	ngwa (osijiso)
ji agha	ngħwa
ozu	ikhụ
izun	ikụ
achịcha	àkù
afọ	àkhù
ewu	

2D Ederede a horo aho

Ndumodu

A ga-aguputa ederede a ka a nu ya nke oma. E mecha, a ga-elebanya anyanwa na mkpụrụokwu na usorokwu ndi lara iche na mbiputa ha.

UGBO ELU ADAALA N'OGIGÈ ULÒ AKWUKWÒ

N'ututu ubochi Satodee ahụ, onye o bula i huru no n'oso — nwoke, nwaanyi, umuaka, ndi e **sekpụ** n'aka, ndi a kwọ n'azu; ndi igwe, ndi ukwu, ndi ji **mkpo na-ejigeta**. O nweghi onye nuru na **ugbo elu** dara n'ogige ulo akwukwo nke ime obodo ma ya agbaraghi bjava.

N'ama **egwuregwu** nke ulo akwukwo ahụ, igwe mmadu agbagidela otu ugbo elu nta okirikiri. Oku njin ugbo elu ahụ anyuola, ma, nku ya abuo ka na-atughari nwayo, nwayo, n'ikuku. Mgbe a na-ele, onu uzo ugbo elu ahụ meghere, otu **mbube** amiputa, setiruo ala. **Uzu na ogba aghara** akwupu n'etiti **ohà** ndi gbakoro. Onye **nu** ibe ya, ibe ya enuo ya; mkpu ndi a na-akpagbu, akwa ndi a na-azogbu — anwuo m!, efuo m! ana-ahio ebe niile.

O bu ndi uwe ojii abuo bu uzo **pioputa** n'ugbo elu ahụ. Na mby, ha na-ario ndi mmadu ka ha **solaga azu**. Ma, ka ndi uwe ojii ahụ malitere pjava ihe aghara aghara, o bughizi mmadu si onye o bula gbakega. Oge ahụ ka ndi ocha abuo na ndi ojii ato si n'ime ugbo rituo. Ma tupu onye o bula nwere ike **gwuru ha anya**, ha abanyelarị n'otu ugbo ala, **siri** n'ebe ahụ kwopu.

Nwayo, nwayo, **ala ajulata oyi**; oke inu aka na izogbu mmadu ebelata. Ma, **asiri bidoziri rjwa ibe ya elu**. Otu nwoke anutalari na o bu gvanoo steeti ka ndi obia ahụ chotara; onye ozọ na-akowa na ha bu ndi na-achoghari **mmanu ala**. Bja lezie ndi **na-etu onu** ugboro ole ha gbàràlà ugbo elu!

Anwu adawala, otutu mmadu lamiekwa, tupu moto ebughachi ndi obia ahụ. Site n'ihu ochi ha, a ga-ama na ije ha nwere isi. Ka a na-ekwu, njin ugbo elu ahụ azuwa, nku ya tughariwa. N'emeghi eme, o kulielari, fepu. Ndi dum ahụ bjara ikiri ya malitere fewara ya aka. Ka ha na-ele, ugbo elu na-ahaje ka nwa nnunu.

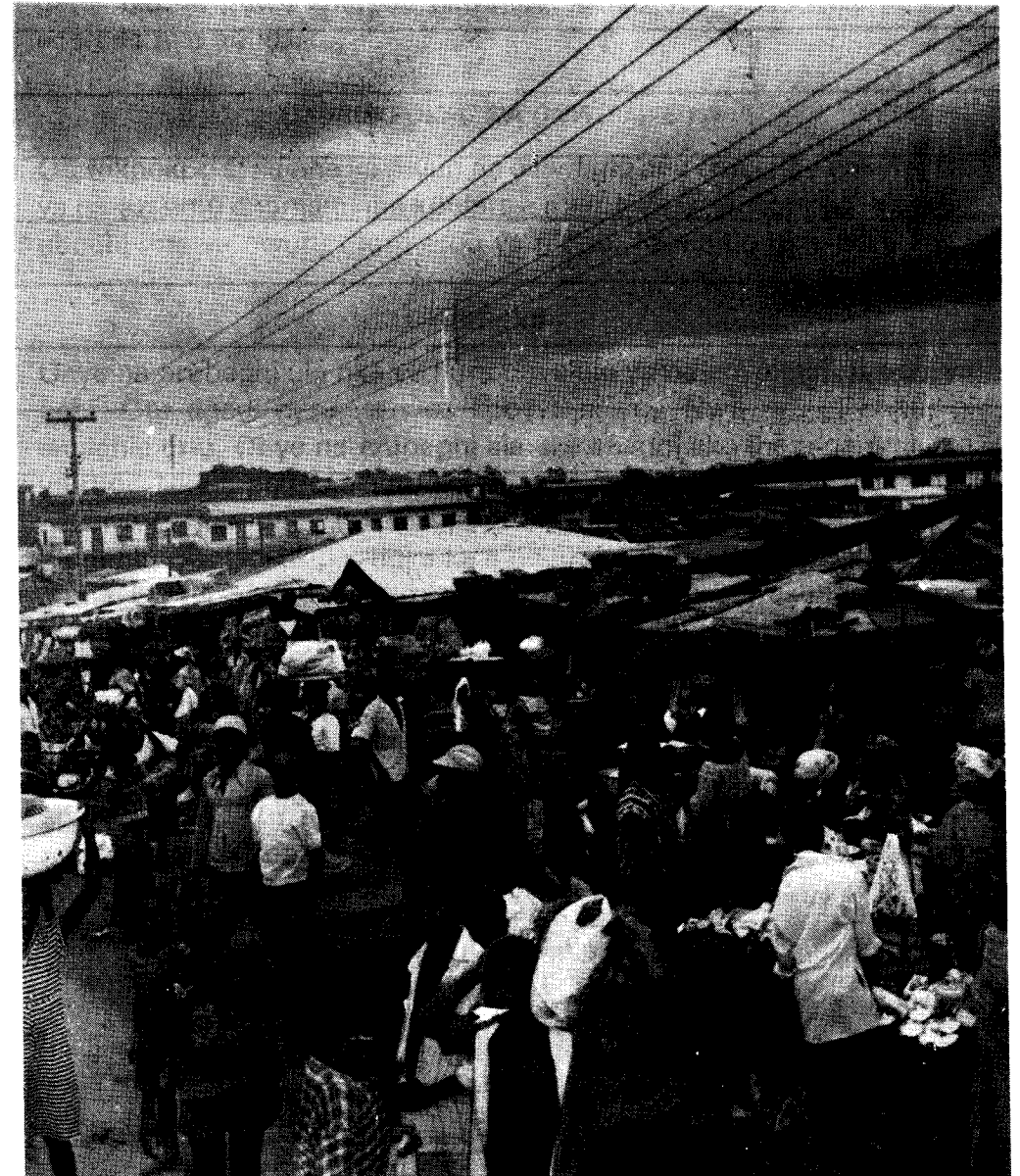
Ugbu a, gbalija kowachaa ha na nghota omimi ha. E mecha onye o bula ga-ededa nkowa di ka onye nkuzi siri deputa ya na boodu.

<i>OKWU</i>	<i>NKOWA</i>	<i>OKWU</i>	<i>NKOWA</i>
sekpụ		pioputa	
mkpọ		solaga àzụ	
na-egigeta		gwuru ha anya	
ògìgè		siri	
ụgbọ elu		ala ajutala oyi	
ama egwuregwu		àsịrị rịwa ibe ya elu	
mbube		mmanụ ala	
ùzù na ògba ahara		na-etu ọnụ	
òhà			
nu			

2E Nnyocha eserese na odide òkà

Ndumòdụ

Leruo anya ala na foto a. Olee ihe ị hụrụ? Gịnị na-eme? Debaa ahjriokwu abụọ ma ọ bụ karịa n'akwụkwọ gị maka **otu** ihe dị n'ime ya. O nwere ike ịbụ akụkọ ma ọ bụ mkparịta ụka, leta ma ọ bụ ederede ozuruoha nke 'Udoka', abụ ma ọ bụ ihe ọ bụla ọzọ masịrị gị. Mana ihe dị mkpa bụ na o si n'ime eserese a pụta, na ọ na-enyekwa obi ụtọ.

Ndumodu

A ga-ebido ihe omume a site n'igụ obere akụkọ abụọ ndị a: Ofu onye ga-eji olu ya gụwa ederede nke mbụ. Onye ọzọ ga-esokwa na-agụ ederede nke abụọ.

OTURUKPOKPO NA ONWU NNE YA

Ọturukpokpo sị na nne ya nwụọ na o nweghị anụ ọ bụla ga-ehi ụra. Na ya ga-ezi ụmụ anụmanụ ihe kpatara e ji akpọ ya Ọturukpokpo. Ya eruo ụbọchị nne ya nwurụ etuto etoo ya n'ọny. Nke a bụ ụka, bụrụ ilu.

EZÈ OCHÌ

Onye na-arubeghị ụlọ nke ya hụrụ onye ụlọ ya na-ehi mmiri na-achi ya ọchị. Otu agadi hụrụ ya wee kpọ ya sị ya, 'Nwa m', gị chịtụ, gị emechie ọny. Onye na-erubeghị ala eze anaghị akọ ihe ọ ga-eme ma ya ruo.' Nke a bụ ụka, bụrụ ilu.

Onye ọ bụla ga-ejisi ike kọpụta ụdị obere akụkọ ndị dị ka ndị a, n'olumba ya. Ụdị akụkọ ndị a ka a na-akpọ **ụkabụilu**. Ihe e ji akpọ ha aha a bụ na n'ụfọdụ ebe n'ala Igbo, a kọchaa ụdị akụkọ a, a na-emechikari ya site n'ikwu na: 'Nke a bụ ụka, bụrụ ilu'.

Ụkabụilu bụ obere akụkọ ọdịnaala Igbo. Ọ bụ ndị okenye na-akọkarị ya. Mana ha anaghị akọya n'efu, ka ụmụaka si akọ ifo. A na-eji ụkabụilu akọnye n'ime ụka ikuzi ihe ma ọ bụ idu ọdụ. Dị ka n'akụkọ ifo, anụmanụ dị ka Mbe ma ọ bụ anụmanụ ndị ọzọ nwere ike bụrụ àgwà na ya. Mmadụ, tinyekwara ihe ndị ọzọ na-abughị ihe ihè, nwekwara ike dị na ya, na-akpa àgwà ka mmadụ dị ka o siri dị n'akụkọ ifo. Mana o nwere ụzọ atọ ụkabụilu siri dị iche n'ifo:

- abụ ọ bụla anaghị adi n'ụkabụilu
- o nweghị abụ ọ bụla ma ọ bụ okwu pụrụ iche e ji amalite ma ọ bụ emechi ya
- ọ na-adi nkenke nke ukwu. Ahịrjokwu ndị na-adi na ya anaghị ehi nne. Etu ahụ ka ọ na-abụkwa maka àgwà ndị dị na ya.

Arụmarụ

Onye nkuzi ụnụ deputachaa otu ụkabụilu na bọọdụ, debanye ya n'ime akwụkwọ gị. E mechaa, onye ọ bụla ga-echeta otu ụkabụilu nke ọzọ. Ọ dị mkpa na ị ga-eji olumba obodo gị ede ụkabụilu nke abụọ, hazie, ma dekwaa ya n'Igbo Izugbe.

3B Ụtọasụsụ na nsoroedide

Ndakọrịta ụdaume

Anyị egosila na Igbo nwere ụdaume asatọ dị mkpa, ya bụ, ndị na-ebute mgbanwe na nghọta mkpụrụokwu. Anyị rụtukwara aka n'olumba ụfọdụ ndị nwere ụdaume nke itoolu na nke iri; e tinye ndị a, e nwere ike ịkọwa Igbo ka asụsụ nwere ụdaume iri dị ka olumba siri dị. Ụdaume iri a bụ ọnụọgụgụ kacha ibe ya n'ụdaume dị n'asụsụ ọ bụla Naijiria nwere. Dị ka Igbo siri nwekarịa asụsụ ndị ọzọ na mgbochiume, etu ahụ kwa ka o siri nwekwa ha n'ụdaume. Ihe ọzọ a pụtara bụ na ndị Igbo anaghị enwekebe nnukwu nsogbu n'ịmụ asụsụ ọzọ.

Otu nnukwu njimara asụsụ Igbo bụ etu ụdaume ya si na-agakọ n'otu mkpụrụokwu. Usoro ngakọ ma ọ bụ ndakọ ka a na-akpọ **ndakọrịta ụdaume**. Ya bụ na Igbo bụ asụsụ ụdaume ya na-eso iwu ndakọrịta ụdaume. Ihe ọ pụtara bụ na ụdaume asatọ a ma ọ bụ itoolu kere onwe ha ụzọ abụọ, dị ka ha si agakọ n'otu nwa mkpụrụokwu.

ÒTÙ ỤDAUME

<i>NKE MBỤ</i>		<i>NKE ABỤỌ</i>	
i	u	ị	ụ
e	o	(ẹ)	ọ

a

I nyochaa ha, ị ga-achọpụta na n'òtù nke mbụ ụdaume ha enweghị ntụpọ (kpọm) ọ bụla n'okpuru ha. Anyị ga-ebido kpọwa ha **ụdaume na-enweghị ntụpọ**. N'akụkụ nke ọzọ ụdaume niile dị na ha nwere ntụpọ n'okpuru ha, bèéresọ a. Ma n'ebe a na ụdaume ndị ọzọ nwere ntụpọ na-agakọrịta, o şorola ha bụrụ ụdaume nwere ntụpọ. Iwu ndakọrịta ụdaume Igbo kwuru si na ụdaume ndị nwere ntụpọ na-agakọrịta n'otu mkpụrụokwu ọkpụ na-enweghị nkejiokwu abụọ, ebe ndị na-enweghị ntụpọ na-agakọkwara onwe ha. Ya bụ, ndị òtù nke mbụ na nke abụọ enweghị ike ịdakọrịta, bèéresọ ma mkpụrụokwu ahụ nwere nkejiokwu abụọ. Ndị a bụ omụma atụ:

<i>ÒTÙ NKE MBỤ</i>	<i>ÒTÙ NKE ABỤỌ</i>
ike	ịka
okwu	ọkwurụ
ikwu na ibe	ịkwụ ụgwọ

ogbe	ọkpa
ego	ẹkwu
ubi	akpu
igo	igọ

Etu a ka iwu ndakorita ụdaume si arụ ọrụ n'Igbo Izugbe.

Ma a bja n'olumba, di ka Onicha, iwu a anaghi adabamacha di ka e siri tuo anya ya n'ih na e nwegasiri mkpuruokwu di etu a na mba ufodu di Onicha nso:

alo (elo), akpo (okpo), adu (akuilu), Agbo (aha mmadu).

Ihe kwesiri ikwusi ike bu na mkpuruokwu di ka ndi a ehighi nne n'Igbo, nke gosiri na iwu ndakorita ụdaume bu ntala nsupe Igbo: oge o bua anyi huru mkpuruokwu nsupe ya na-esoghi iwu a, anyi ga-amata na:

- mkpuruokwu ahụ nwere isingwaa abuo di iche iche, ma o bu
- o bu ahaikwu, ma o bu
- o bu mkpuruokwu e siri n'asusu ozo bite.

Lee anya n'omuma atu ndi a:

NGWAAUKWU	AHAUKWU	MKPURUOKWU E BITERE EBITE
igafu	Oluchi	lesin
imefu	Ikedi	pensulu
igbudà	Asobie	sayensi
igazi	Agadi	Najirja
ileli	Okoafu	kamera
idachi	Ijeoma	rekodu

Uzo ndi ozo ndakorita ụdaume si aru oru ya na-egosu ha na nnochiaha di ka n'ahirjokwu (nhoru o, i ma o bu o, i) na mgbakwunye ngwaa (nganiihu na nsonaazu) n'omuma atu ndi a:

<u>O</u> kwu <u>le</u> okwu.	<u>O</u> chu <u>ola</u> aja.
<u>I</u> rie <u>le</u> anu?	<u>I</u> racha <u>ala</u> ofe?
<u>E</u> gor <u>o</u> m ya n'ahja.	<u>A</u> chor <u>o</u> m ya n'ubi.
Ogu e <u>je</u> le oru.	Ogu a <u>ka</u> ala uka.
Adha e <u>s</u> ie <u>le</u> nri.	Adha a <u>chi</u> ala ochi.
Jaamike e <u>m</u> e <u>na</u> eme.	Jaamike a <u>da</u> ala adha.

Na mmechi yunit a, o di mma icheta nchoputa ndi a:

- Ụdaume Igbo kere onwe ha abuo n'usoro ha si agakorita na mkpuruokwu.
- Otu otu nwere ụdaume ntupo di n'okpuru ha.
- a nwere onodu n'ime ụdaume nwere ntupo.

- Otù nke ọzọ bu nke ụdaume ya na-enweghi ntupo.
- Ndi nwere ntupo na ndi na-enweghi anaghi agako n'otu mkpuruokwu, beereso ma o bu mkpuruokwu ukwu ma o bu nha, ma o bukwany nke e bitere n'asusu ozo.
- Ndakorita ụdaume na-enyere anyi aka isupe mkpuruokwu Igbo nke oma.

mkpuruokwu, beereso ma o bu mkpuruokwu ukwu ma o bu nha, ma o bukwany nke e bitere n'asusu ozo.

3CH Ajuju nkwale

- 1 Kedụ nke bụ ezi okwu n'ahịrjokwu ndị a?
 - a) Ọtụrụkpọkpọ mere ihe o kwuru maka na nne ya nwurụ.
 - b) Ọtụrụkpọkpọ mere ihe o kwuru maka na ọ bụ ya bụ Ọtụrụkpọkpọ.
 - ch) Ọtụrụkpọkpọ mere ihe o kwuru maka na anụ niile na-ehi ụra.
 - d) Ọtụrụkpọkpọ emeghị ihe o kwuru maka na o hiri ụra.
 - e) Ọtụrụkpọkpọ emeghị ihe o kwuru maka na etuto toro ya n'ony.
- 2 Kedụ nke bụ ọlara iche n'ime ndị a?
 - a) Eze Ọchị chiri ibe ya ọchị n'ih na ya onwe ya ewuola ụlọ nke aka ya.
 - b) Agadi nwaanyị ahụ chiri Eze Ọchị, ọchị.
 - ch) Agadi nwaanyị ahụ duru Eze Ọchị ọdu.
 - d) Eze Ọchị choro iwu ụlọ nke ya.
 - e) Onye a chiri ọchị gara kpọ agadi nwaanyị ahụ.
- 3 Olee nke bụ ezi okwu?
 - a) Ụkabụilu bụ ụdị akụkọ ifo nke obere.
 - b) Akụkọ ifo bụ abụ.
 - ch) Okwu pụrụ iche na-emechi ụfọdu ụkabụilu.
 - d) Ụkabụilu yiri ifo n'uzọ olemaole.
 - e) Ụkabụilu bụ ilu.
- 4 Kedụ nke na-adabaghị n'ime ñzịpụta ndị a?
 - a) Ọ bughị obodo ọ bụla n'ala Igbo nwere ụkabụilu.
 - b) Okwu a bụ ụkabụilu bjara ọhuru n'asusu Igbo.
 - ch) Ụkabụilu na-adị nkenke karịa ifo.
 - d) E jighi ụkabụilu egwu egwu n'ala Igbo.
 - e) Ụkabụilu anaghị enwe abụ ọ bụla n'ime ya.
- 5 Kedụ nkocha bụ ezi okwu na ndị a?
Akụkọ gbasara Ọtụrụkpọkpọ na-akuzi na
 - a) Ọ dī mma ka ahụ nne onye n'anya.
 - b) Ọtụrụkpọkpọ bụ aha anụ ọhja.
 - ch) Etuto bụ ọria.
 - d) E kwesighi itu oke ony maka na echī ebuka.
 - e) Ọtụrụkpọkpọ kachasiri anumanu niile.
- 6 Akụkọ gbasara Eze Ọchị na-akuzi na ...
 - a) Ihe ọchị mee, a chja ọchị.
 - b) Agadi nwaanyị ahụ ahughị Eze Ọchị n'anya.
 - ch) Eze Ọchị ahughị onye ụlọ ya na-ehi mmiri n'anya.
 - d) Onye nwere ụlọ ekwesighi ihapu ya ka o hie mmiri.
 - e) E kwesiri iji uche mee ihe ọ bụla n'ụwa a.
- 7 Kedụ nke abughị asi maka ụkabụilu?
 - a) Ọ na-etokari akụkọ ifo.
 - b) Anumanu anaghị adi n'ime ya.
 - ch) O nwere abụ ma ọ bụ okwu pụrụ iche e ji ebido ya.
 - d) O nweriri isiokwu di oke mkpa n'omenaala Igbo.
 - e) O zuru ndi Igbo na olumba niile onu.
- 8 Horo ọlara iche pụta n'ime ahirinkwe ndi a gbasara ụkabụilu.
 - a) E ji abụ emechi ya.
 - b) E ji 'uka bụ ilu' emechi ya n'ebe niile n'ala Igbo.
 - ch) Ilu na-ejuputa n'ime ya.
 - d) Ya na akụkọ ifo ji abụ ebido.
 - e) O nwere okwu ndi pụrụ iche e ji ebidokari ya.
- 9 Kedụ ahirinkwe na-ekwu ezi okwu?
 - a) Onye ọ masiri na-akọ ụkabụilu.
 - b) Ndi okenye naani na-atu ilu.
 - ch) Umụ nwaanyị na-akọ ifo karia umu nwoke.
 - d) E ji akụkọ ma ọ bụ ilu akowa ihe kpatara ụwa a.
 - e) A na-akokari akụkọ mgbe masiri onye.
- 10 Olee nke bụ ezi okwu na ndi a?
 - a) Ahirjokwu e ji atụ ụkabụilu kariri nke na-adi n'ifo ehi nne.
 - b) E nweghi ike iji akụkọ ifo adu ọdu.
 - ch) A na-akọ ụkabụilu n'efu.
 - d) Ndi okenye na-akonyekari ụkabụilu n'uka.
 - e) Ndi Igbo niile na-eji na 'Nke a bụ uka, buru ilu' emechi ụkabụilu.
- 11 Udaume Igbo di [redacted] ma ọ bụ [redacted]
- 12 Ha kere onwe ha uzọ abụọ n'usoro ngakorita ha n'otu [redacted].
- 13 Uzọ di anọ bụ otu ndi [redacted] ntupọ.
- 14 Otù nke ozọ nwere udaume [redacted].

- 15 Ha bu ndi nwere ntupọ n' **Ọ̀NỊCHÀ** ha.
- 16 Otu ụdaume n'ime ndi nwere ntupọ enweghị ntupọ nke onwe ya, mana ọ na-esokọta ndi nwere. Ụdaume ahụ bu **Ọ̀NỊCHÀ**.
- 17 N'olu Ọnịcha na ndi di ya nso, a naghị edebecha iwu ndakọrịta ụdaume n'ihia na e nwere mkpụrụokwu di ka **Ọ̀NỊCHÀ**, **Ọ̀NỊCHÀ**, **Ọ̀NỊCHÀ**.
- 18 Depụta mkpụrụokwu mbite anọ megidere iwu ndakọrịta ụdaume: **Ọ̀NỊCHÀ**, **Ọ̀NỊCHÀ**, **Ọ̀NỊCHÀ**.
- 19 Depụta ngwaaùkwù anọ nke nsupe ha megidere iwu ndakọrịta ụdaume: **Ọ̀NỊCHÀ**, **Ọ̀NỊCHÀ**, **Ọ̀NỊCHÀ**.
- 20 Depụta aha mmadụ anọ nke nsupe ha megidere iwu ndakọrịta ụdaume: **Ọ̀NỊCHÀ**, **Ọ̀NỊCHÀ**, **Ọ̀NỊCHÀ**, **Ọ̀NỊCHÀ**.

3D Ederede a họtọ ahọ

Ndumọdu

A ga-agụpụta ederede a ka a nụ ya nke ọma. E mechaa, a ga-elebanye anya na mkpụrụokwu na usorookwu ndi lara iche na mbiputa ha.

ACHICHA NDI A, A NA-ATA HA ATA?

Ndi klaasi eruola n' **ụlọ ọrụ akorogwa**, ha na onye nkuzi ha. Ụzù anà-àtụ, ọtụtụ mmadụ ana-agaghari, isi **àchìchà** ejuputa ebe niile. Nga ha gbakoro na-eche onye ga-edughari ha n' **ụlọ ọrụ ahụ**, ụfọdu ụmụaka hìwàrà aka n'imi, na-ekwu na isi **àchìchà** esigbuola ha. Oge ahụ ka onye nkuzi ha **bìgbòrò** ha, gwa ha ka onye ọ bụla fonye **akpìrì ogologo** ya n'akpa. O chetakwara ha maka ezi omume dum ọ na-atụ anya ya n'aka ha.

Mgbe na-adighi anya, otu okorobia biakwutere ha, kelee ha maka **njem nchoputa** ha biara n' **ụlọ ọrụ ahụ**, wee duru ha gagharịwa.

Ebe **izizi** ndi klaasi bàrà bu otu ụlọ tofere ogologo, djkwa oke elu, ma ime ya na-aju mürri. Onye ndu ahụ kòwàrà na ọ bu ọba, ebe ha na-ehekwa **ngwongwo** ha ji emeputa àchìchà. Akpa ntụ ọka, akpa shuga, **gwòm gwòm** mmanụ, na ngwa ndi ọzọ — ihe ndi a dum juputara n'ebe ahụ.

Ụzù bu ihe kelere ndi klaasi oge ha kpürü n'ime ụlọ ukwu ebe a na-emebe achicha. Igwè, igwè echie ebe niile. Onye ndu klaasi kòwàrà ọrụ igwe ndi ahụ dum — ndi na-**agwakota** ihe nọ; ndi na-**èghe èghe** nọ; ndi na-akpu achicha **n'ogbè n'ogbè** nọ; etu a kwa, ndi na-akwanye n'igbe. Nke tokachara ụmụ akwukwọ bu eriri eletrik nke na-ebufe ngwa, site n'otu ọdù, ruo n'odu ọzọ. Bija leekwa mmadụ ndi na-arụ ebe ahụ. N'uwe ọcha ha, onye ọ bụla n'ime ha kpogidere isi, na-arụ ọrụ nke ya. Cham, cham, cham, aka ha ana-aga; a maghi, ha na igwè, nke na-arukari ibe ya.

Site n' **ụlọ** ebe ahụ a na-eghe àchìchà, e dùürü ndi klaasi gagharicha na **mpakala** ndi ọzọ e nwere n'ògìgè akorogwa ahụ.

Ugbu a, lee ka ndi klaasi kwadoro ụla. Onye nkuzi ha ekele nwoke ahụ dughariri ha maka oghere o nyere ndi klaasi ka ha wee choputa etu e si emeputa achicha. Na nke ya, onye ndu ahụ ajụọ ụmụ akwukwọ ma **afọ o jukwara** ha n'ihe dum ha hürü. Oge ahụ ka otu nwatakiri tuliri aka, si na ya nwere ajujụ. Onye nkuzi ha na-arọ ya anya ka o kpuchie onụ ya, ma nwata ahụ jùürü ajujụ na-aga.

'Nna m ukwu, ihe m choro ima bu ma àchìchà ndi a unu na-emeputa, a na-ata ha ata?'

Ozigbo, ihu onye nkuzi gbachuo, ọ nọ ụmụ akwụkwọ ndị ọzọ kpoghepụ. Ma, nwoke onye ndu ahụ chirị ọchị, wee zaa, 'Eē, nwa okorobịa, a na-ata ha ata.'

Ka ọ na-ekwu, ọ kpọrọ otu onye ọrụ nọ nso, sị ya gaa butere ndị klaasi otu igbe àchìchà, ka ha buru lawa.

Ugbu a gbalịa kọwachaa ha na nghọta omimi ha. E mechaa, onye ọ bụla ga-ededa nkọwa dị ka onye nkuzi siri depụta ya na bọdụ.

OKWU	NKỌWA	OKWU	NKỌWA
ụlọ ọrụ akọrọngwa		gwòmgwòm	
àchìchà		na-agwakọta	
bìgbòrò		na-èghe èghe	
akpịrị ogologo		n'ogbè, n'ógbè	
njem nchọpụta		mpakala	
izizi		afọ o jukwara ha	
ngwongwo			

3E Nnyocha eserese na odide òkà

Ndumọdụ

Leruo anya ala n' eserese a. Olee ihe ị hụrụ? Gịnị na-eme? Debaa ahiriokwu abụọ ma ọ bụ karịa n'akwụkwọ gị maka **otu** ihe dị n'ime ya. O nwere ike ịbụ akụkọ ma ọ bụ mkparịta ụka, leta ma ọ bụ ederede ozuruoha nke 'Udoka', abụ ma ọ bụ ihe ọ bụla ọzọ masịrị gị. Mana ihe dị mkpa bụ na o si n'ime eserese a pụta, na ọ na-enyekwa obi uto.

4A Agụmagụ

Ndumọdụ

A ga-ebu ụzọ guọ abụ a n'olu e ji depụta ya na n'usoro e ji emekari ya. Ụmụ akwụkwọ ga-agbalị mee ihe ndị a na-eme ma a na-agụ abụ a.

KPU MKPU MKPU OGĒNE

Kpu mkpu mkpu ogēne	Oogēne, ogēne
Kpu mkpu mkpu ogēne	Oogēne, ogēne
Ọnye gà-èkpu ogēne?	Oogēne, ogēne
Ọnye gà-èkpu ogēne?	Oogēne, ogēne
Ewu gà-èkpu ogēne	Oogēne, ogēne
Ewu gà-èkpu ogēne	Oogēne, ogēne
Kpààà kpààà	Oogēne, ogēne
Kpààà kpààà	Oogēne, ogēne
Kpu mkpu mkpu ogēne	Oogēne, ogēne
Kpu mkpu mkpu ogēne	Oogēne, ogēne
Ọnye gà-èkpu ogēne?	Oogēne, ogēne
Ọnye gà-èkpu ogēne?	Oogēne, ogēne
Ehi gà-èkpu ogēne	Oogēne, ogēne
Ehi gà-èkpu ogēne	Oogēne, ogēne
Mùuù, mùuù	Oogēne, ogēne
Mùuù, mùuù	Oogēne, ogēne
Kpu mkpu mkpu ogēne	Oogēne, ogēne
Kpu mkpu mkpu ogēne	Oogēne, ogēne
Ọnye gà-èkpu ogēne?	Oogēne, ogēne
Ọnye gà-èkpu ogēne?	Oogēne, ogēne
Àda gà-èkpu ogēne	Oogēne, ogēne
Àda gà-èkpu ogēne	Oogēne, ogēne

Onye ọ bụla ga-ejisi ike guọ abụ a ma ọ bụ oyiri ya n'usoro e ji abụ ya n'olumba ya. A ga-ejikwa mmegharị ahụ na-eso ya mgbe a na-agụ ya. A na-agụ abụ ndị a ma na-emegharị ahụ, a ga-ahụ na e kwuru maka:

- anụmanụ ụfọdụ na mkpatụ e jiri mara ha; dị ka nkịta na **woò woò**, buusu na **mịù mịù**.

Ụdị abụ a ka a na-akpọ abụ egwu. Ọ bụ ụmụaka na-abụkarị ya

mgbe ha na-egwu egwu. Otu onye (ma ọ bụ ụfọdụ) na-agụ, ndị ọzọ ana-aza ya. Anụmanụ a kpọrọ aha ya, ndị ọgụụ na-eme mkpatụ ọ na-emekarị. A kpọọ mmadụ aha, onye ahụ ga-apụta kpuo ogēne ka e si eme ya.

E ji ụdị abụ a:

- enwe obi anụrị mgbe a na-egwu egwu
- ezipụta aha anụmanụ na mkpatụ ha
- amata ndịiche dị na mkpatụ ụmụ anụmanụ na-eme
- amata onye gbasiri ike n'ahụ ya.

Arụmarụ

Debanye n'ihu akwụkwọ gi abụ egwu onye nkuzi ụnụ deputara na bọdụ.

4B Ụtọasụsụ na nsoroedide

Myiriụdaume

Igbo nwere naanị otu myiriụdaume. Ọ dị mkpa ichete na otu myiriụdaume a na ụdaume asatọ ma ọ bụ itoolu dị n'Igbo so n'ihe niile anyị kpọrọ myiriụdaume. Ihe kpatara e ji kpọkọta ha niile myiriụdaume bụ na ha na-akpa agwa dị ka ụdaume: nke ọ bụla n'ime ha na-ebu ụdaolu nke ya. Lee ọmụma atụ ndị a:

ńvó	ávó
ńdù	òdù
ńfú	ùfú
ńbú	òbú
ńpì	ìpì
ńtú	átú
ńchà	íchà
ńjì	òjì
ńkú	òkú
ńgù	ògù

E lee anya na mkpụrụokwu ndị a, a ga-ahụ na myiriụdaume nwere ike ipụta ka *n*, ma ọ bụkwa *m*. Ihe na-akpata etu e ji ede ya bụ mkpụrụ edemede na-eso ya. Anyị ga-ahụ na ọ bụ na mbido ma ọ bụ ngwụcha mkpụrụokwu ka myiriụdaume na-adị. Ya bụ na mkpụrụokwu ndị a so-jenụ, *n*, na *m* bụ sọ mgbochiume ụdaimi:

anụ	anụmanụ
añụ	añumañụ
oñụ	oñụñụ
umụ	amụmamụ

Ọ dị nnukwu mkpa ichete nke a: na *n*, na *m* nwere ike ibụ mgbochiume ma ọ bụ myiriụdaume. Mmụta a ga-enyere anyị aka oge anyị ga-ebido ikanye akara ụdaolu na mkpụrụokwu Igbo.

Olilo na nsụpe

Otu nnukwu ihe anyị kwesiri ibu n'uche oge niile bụ nke a — etu asụsụ na-ada na ntị dị iche n'etu e si ede ya. Nke a bụ ezi okwu metụtara asụsụ niile, ma o bụ Igbo, Awụsa, Yoruba ma ọ bụkwa Bekee. A bịa n'Igbo, oke odide na asụsụ ehigị nne ma otu n'ihu na Igbo na-ada dị

ka e si ede ya, nke a kpatara e ji asị na odide na-egosị mkpọpụta ya kpomkwem. Ma okwu a abụghị n'aga ọ gwurụ n'ihu na o nwere ihe iribe ama dị n'asụsụ Igbo nke na-ezipụta isi n'uzọ e si ede ya na-akpatakwa mgbagwoju anya. Ihe iribe ama a ka a na-akpọ **olilo ụdaume**.

Kedụ ihe olilo ụdaume pụtara? Ihe ọ pụtara bụ na ụdaume abụọ gbara oke, otu ga-achọ ikpụrụ nwanne ya mee ka o yie ya. Ka anyị were ahiriokwu e dere ede ndị a maa atụ:

Ụlọ anyị adighi ọcha. Ihe i ga-inu bu ọchi ọchi. Ụnụ anụna ya?
I gee ezigbo onye Igbo ntị n'olu mgbe ọ na-ekwu ahiriokwu ndị a, ihe i ga-anụ bụ:

Ụla anya adigho ọcha. Ihi i gi inu bo ọcho ọchi. Ụna anụni ya?
E lee anya n'omuma atụ ndị a, a ga-ahụ na ọ bụ ụdaume nke kwụ n'ihu na-elo nke kwụ n'azụ oge ọ bụla ha gbara oke na mkpụrụokwu abụọ dị iche iche. N'ebe ọ bụ ụdaume nke bidoro mkpụrụokwu na-elo nke gwụchara mkpụrụokwu na-esojenu, anyị na-akpọ ụdị olilo a bụ **oliloazụ**. Nke a bụ ihe na-emekari n'Igbo oge ọ bụla a na-asụ ya asụ.

Dị ka anyị hụrụla, olilo na-eweta nwa obere ihe dị iche n'isụ na n'ide Igbo, ọ kachasi oge ụdaume jiri nọkọ n'agbata mkpụrụokwu abụọ. Ọ bụ mmeje mmeje. Ma ọ gaghi anapụ anyị ide Igbo dị ka o siri kwesị. O kwesiri ka e dee Igbo ụzọ ọ ga-adị mfe ikewaputa mkpụrụokwu na nkejiokwu mekwaa ka anyị mata ihe mkpụrụokwu ọ bụla pụtara. Sọ otu ụzọ a ga-esi mee nke a bụ ideputa mkpụrụokwu dị ka ọ na-adị n'onwe ya. Ọ dighi mma isowe odide nke a:

Ụla anya adigho ọcha.

Odide dị etu a na-ebute mgbagwoju anya, na-emekwa ka anyị ghara ịma ezigbo nsupe mkpụrụokwu n'ihu na ọ na-eme ka nsupe otu mkpụrụokwu na-agbanwe oge ọ bụla e dere ya. O nweghi asụsụ ọ bụla anyị ma m'aka ya na-eme etu ahụ. Ya kpatara a na-enweriri ihe dị iche n'odide asụsụ na n'okwukwu asụsụ. Ya bụ, Igbo dara n'ebe asụsụ ndị ọzọ dara; onye dara ebe ibe ya dara, a naghị ata ya ụta. Nke a bụ mmalite ndezite na nsupe Igbo dị ka anyị ga-akọwa ya n'uju na lesin nke na-esonụ.

Ihe kwesiri ncheta

- Igbo nwere sọ naanị otu myiriudaume.
- Myiriudaume ahụ nwere ike bụrụ *n*, ma ọ bụ *m* n'usoro mgbochiume na-eso ya.
- Myiriudaume na-akpa agwa dị ka ụdaume n'ihu na ọ na-ebu ụdaolu mgbe ọ bụla o bidoro ma ọ bụ gwụchara mkpụrụokwu.

- Ụdaume abụọ gba oke na mkpụrụokwu na-elo onwe ha: ọ bụ nke bụ ụzọ na-elo nke kwụ n'azụ.
- Igosị olilo na nsupe na-anapụ anyị ịmata ihe bụ ezigbo nsupe mkpụrụokwu.

4CH Ajujụ nnwale

- 1 Anụ na-eme kpaa kpaa bụ [redacted]
- 2 Anụ na-agbọ woo woo bụ [redacted]
- 3 Mịụ mịụ bụ ihe e jiri mara [redacted]
- 4 'Ikpu ogene' bụ [redacted] egwu.
- 5 A na-adị [redacted] abụọ agụ abụ [redacted] ọ bụla.
- 6 Ebe a na-anọ ekpu ogene bụ [redacted]
- 7 Ikpu ogene na-enye ụmụ ntakịrị [redacted]
- 8 E ji abụ egwu akuziri ụmụaka maka:
[redacted] na [redacted]
- 9 E ji abụ egwu' amata [redacted] gbasiri ike.
- 10 Abụ egwu bụ naanị maka [redacted]
- 11 Igbo nwere ...
 - a) otu myiriụdaume
 - b) myiriụdaume abụọ
 - ch) myiriụdaume atọ
 - d) myiriụdaume anọ
 - e) myiriụdaume ise.
- 12 Igbo nwere ...
 - a) otu ụdaimi
 - b) ụdaimi abụọ
 - ch) ụdaimi atọ
 - d) ụdaimi anọ
 - e) ụdaimi ise.
- 13 Myiriụdaume Igbo nwere ike jibụ ...
 - a) nw b) ny ch) my d) sọ n e) n, ma ọ bụ m.

- 14 Kedụ nke na-abughị ezi okwu na ndị a? Myiriụdaume na-abụ *n* mgbe o soje ...
 - a) t b) kw ch) r d) h e) d.
- 15 Ọ na-abụ *m* mgbe [redacted] soje ya.
 - a) b b) gb ch) g d) p e) m.
- 16 Kedụ nke bụ ezi okwu na ndị a? Myiriụdaume na-abụ *n* mgbe [redacted] soje ya.
 - a) p, b b) r, l ch) kp, gb d) k, g e) s, z.
- 17 Myiriụdaume na-akpa agwa dị ka ụdaume n'ihia na ...
 - a) Ọ bụ ụda dị mkpa.
 - b) Ọ bụ mgbochiume pụrụ iche.
 - ch) Ọ bụ mgbochiume mkpọniimi.
 - d) Ọ na-ebu ụdaolu dị ka ụdaume.
 - e) Ọ na-elo ụdaume na-esoje mgbe ọ gwụchaa mkpụrụokwu.
- 18 Kedụ nke bụ ezi okwu na ndị a?
 - a) Olilo ụdaume adighi n'Igbo.
 - b) Ihe dị na ya bụ olilo mgbochiume.
 - ch) Olilo mgbochiume na-emetuta mgbochiume ụfọdụ.
 - d) Ọ na-emetuta ụdaume burukwa olilo nlaazụ.
 - e) O na-emetuta mgbochiume niile.
- 19 Odide Igbo gara adi ka osusụ ya ma e wezuga ...
 - a) mgbochiume
 - b) oliloazụ
 - ch) ụdaume
 - d) myiriụdaume
 - e) ndakorita ụdaume.
- 20 Ihe o ji dị mkpa ide Igbo ka mkpụrụokwu ghara n'igbanwe oge ọ bụla e dere ya bụ ...
 - a) Ka e were gụọ Igbo n'uzọ dị werewere.
 - b) Ka a ghara inwe olilo mgbe a na-asụ Igbo asụ.
 - ch) Ka nkeji asusụ dij ofele ya na ka nsupe ghara idij na mgbanwe.
 - d) Ka onye ọ bụla nwee ike isụ olu be ha.
 - e) Ka ndondoro ghara idij.

4D Ederede a hōrō ahō

Ndumōdụ

A ga-aguputa ederede a ka a nụ ya nke oma. E mecha, a ga-elebanye anya na mkpurukwu na usoro ndi lara iche na mbiputa ha.

UGÒLO UBI

Emeka **aghahàá osè** nke mbụ, lekwa ka **ùbe nnunụ** dara kòó kòó n'elu. Emeka amaralarị onye o bụ: enyi ya **ugòlo aputala oriri**. Jam!, nnunụ ahụ awuchaa n'ihu Emeka, tewe egwu otu okpa ya. Emeka amunyere ya obere amụ, kwakwa ose o na-akụ. Ma ya kụkata, ya akwụsị, lewe anya duu; ya akụkata, ya akwụsị, fufee n'isi. Ma, ebe o bula o chere ihu, nnunụ ahụ awurụ jam, jam, na-eso ya.

'Enyi m ugòlo, ewekwala iwe na enweghị m ike igwuso gi egwu taà; obi adichaghị m mma.'

Nnunụ ahụ akwụsị egwu ya, tūhīwa olu, kiriwe Emeka, 'Ubochị dum ka mụ na nna m **na-adọlị** n'ubi anyị, ma o dighi ihe anyị naruta. Anyị **akụọla oka**, **gbaa akpụ**, **kòó ji**, ma o nweghị nke na-etoputa. Agụụ nahụ egbu anyị.'

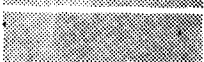
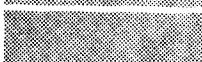
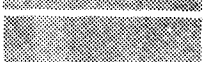
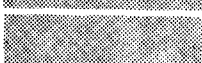
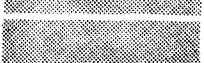
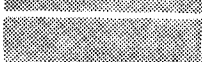
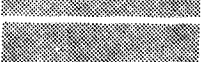
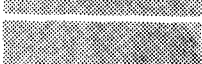

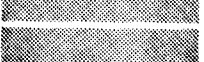
Etu ugòlo ahụ si tūgide ya anya, Emeka maàrà na nnunụ ahụ na-emere ya ebere. Ma, kedukwanụ ihe nwa nnunụ puru ime? Ma cherekwa o! O di ka o nwere ihe ugòlo a na-ekwu. Emeka eleekwa nnunụ ahụ anya; otu ozi wee putawa nke oma: 'Echi, n'uzo ututu, bia n'**ukwù oji a**; i ga-ahụ **àkpara nnunụ**. Rusatụ ya n'**akukụ unu dum**, ma lee ihe ga-eme.'

Akpata oyi awụọ Emeka n'ahụ; isi ebuo ya. O bụzi nwa nnunụ ga-azọ ha, ebe ha na-enweghị ike iruputa ihe ha na-eri?

N'echi ya, chi abobeghị abo oge Emeka gbarutere n'ubi. N'ukwù oji, lee otu ikè àkpara **tukwùrù** ebe ahụ. Ka Emeka hulatarà iwere ya, kòó, kòó adaa n'elu; enyi ya ugòlo nri, na-eche. N'**otu ntabe anya**, nnunụ ahụ awuchala n'ihu Emeka, soro ya ka o na-arusa àkpara, n'ukwu akukụ dum. Di ka ogwu, nke a rusara, nke ahụ etoputara ngwa ngwa. Lee ka **ose pùwèrè**, **oka mịwàrà**, **ji ana-eru**. Emeka ekweghị ihe anya ya na-ahụ. Ya kelewe enyi ya ugòlo, ihu ya dum ochi ochi. Na nke ya, ugòlo malitere tewe egwu otu okpa ya, kòó, kòó ana-apụ ya n'onu.

Oge na-adighi anya, lee ka nna Emeka guzoro n'ihu ubi, na-eleghari anya ka **onye furu uzọ**. Emeka wee chīwa ochi, si nna ya batawa, na o bụ ubi ha ka o na-ele anya. Chi ha azaala ekpere ha site n'aka enyi ya ugòlo.

Ugbu a, gbalija kwachaa ha na nghota omimi ha. E mecha onye o bula ga-ededa nkowa di ka onye nkuzi siri deputa ya na bopdu.

OKWU	NKOWA	OKWU	NKOWA
aghahàá osè		àkpara nnunụ	
ùbe nnunụ		akukụ	
ugòlo		akpata oyi	
aputala oriri		tukwùrù	
kùó oka		otu ntabe anya	
na-adọlị		ose pùwèrè	
gbaa akpụ		oka mịwàrà	
kòó ji		ji ana-eru	
ukwù oji		onye furu uzọ	

5B Ụtọasụsụ na nsoroedide

Nsụpe

N'ime yunit nke a, anyị ga-eleba anya na nsupe dị iche iche dị ka aha mmadụ na aha obodo na mkpụrụokwu ụfọdụ nsupe ha na-adị iche iche site n'otu akwụkwọ ruo na nke ọzọ. Ka anyị were ha otu otu bido n'aha obodo na nke ndị mmadụ.

I lee anya na nsupe aha obodo dị n'ala Igbo, i ga-ahụ na nsupe ụfọdụ n'ime ha egosighị na ha bụ aha Igbo. Ka anyị were ndị a ka ihe atụ:

Awkunawnaw Awgu Awhum Onitsha Owerri Orlu Nsukka
Anyị ka na-asupe aha ndị a ka ndị ọcha siri deere anyị ha. N'ebe anyị na-achọ ka Igbo kwụrụ onwe ya, nwee akara a ga-eji ama ya, ọ dị mkpa igbanwe nsupe ndị a ka ha dị ka aha Igbo; ya bụ:

Ọkụnaanọ Ọgwụ Ọhwum Ọnicha Owere Ụlụ Nsụka
Aha ndị ọzọ bụkwa:

Nkwere (Nkwerre) Echee (Etchie) Mvọsị (Mbawsi)
Nsupe ndị a dị n'aka ikpa na-echetere anyị ọchịchị ndị ọcha chiri anyị, ya na otu nghọta Igbo ha ga bidoro n'oge nke ha. Anyị ga-aghọta na asụsụ Igbo dị iche n'asụsụ Bekee.

E wetuo ndị a, e nwekwara nsogbu ọzọ nsupe aha Igbo na-eweta oge anyị choro itinye ha akara ụdaolu. Ka anyị leba anya n'aha ndị a:

Neni Lokpanta Leru Lorji Lagwa Nimo Nnewi
O doro anya na a na-akpọ aha mba ndị a dị ka e siri dee ha n'ebe a:
Neeni Lọkpanta Leeru Lọjị Laagwa Niimo Nneewi
Ọzọ kwa, o nwere aha mba ndị a nke anaghị ede otu ọ dị mkpa:
Afikpo Aro Abakaliki Enugu Eha-Amufu Okigwe Item

A choro ide aha ndị a etu nwadiala si akpọ ha, a ga-edede:

Èhụgbo Arù Abankeleke Enugwu Èha-Èmuhụ Ọkigwị Itim
Aha ndị ọzọ na-enyekwa nsogbu bụ aha mmadụ ndị a:
Nwoke Nwoko Okafor Okonkwor Okeke Udogalanya Ikokwu
Kanu Nwoga Ogike Olikpe Nwafor Nweke Nwegbe Nwimo.

Anyị lemaa anya n'aha ndị a, n'uzọ e si ede ha taa, anyị ga-achọpụta na nsogbu a na-adapụta oge ọ bụla ụdaume abụọ na-eso onwe ha ma ọ bụ n'aha ma ọ bụ na mkpụrụokwu nkịtị. Aha mmadụ ndị a ga-ekwesị ibụ:

Nwaoke Nwaoko Okoafọ Okonkwọ Okeeke Udeogalanya
Ikeokwu Kaanụ Nwaoga Oguike Oluikpe Nwaafọ Nwaeke
Nwaegbe Nwaimo
Mkpụrụokwu nkịtị ahụ bụga ndị a:

naanị sọsọ taata niile ọsiiso
n'abughị:

nanị sọsọ tata nile ọsiiso

Uru ụdị nsupe ọhụrụ a bara hiri ezigbo nne maka ụtọasụsụ Igbo. Anyị ahụla na ụdaume ọ bụla dị na mkpụrụokwu Igbo na-ebu ụdaolu nke ya; ma anyị edeghi aha ma ọ bụ mkpụrụokwu ndị a ka e si akpọ ha, itinye ha akara ụdaolu ga-ara nnukwu ahụ. Nke ọzọ bụkwa na aha Igbo niile nwere mpụtara. O bụrụ aha nwere mkpụrụokwu abụọ ma ọ bụ atọ, nke ọ bụla ga-enweriri ihe ọ pụtara. Mkpụrụokwu ọ bụla nwere ihe aribe ama abụọ: nke mbụ, o nwere mpụtara — nke abụọ, o nwere ụdiri ọ na-adị oge ọ kwururụ onwe ya. Ọ dị nnukwu mkpa idepụta mkpụrụokwu ọ bụla n'ụdiri ọ ga-adị oge ọ kwururụ onwe ya, ka anyị were na-amata ya oge ọ bụla e dere ya. Iji maa atụ, mkpụrụokwu a bụ nwa tosirị idị n'ụdiri ya oge niile:

Nwaude Nwaoko Nwailiemenana Nwaolamma Nwaaka Nwaike
n'abughị:

Nwude Nwoko Nwiliemenana Nwolamma Nwaka Nwike

Ebe isi okwu iwu gbasara nsupe n'Igbo gbadoro ụkwụ bụ ebe a: o kwesiri ekwesị, bụrụkwa ihe ziri ezi, ide mkpụrụokwu niile n'ụdiri ya n'agbanyeghi ihe olilo ụdaume na-ebute oge ọ bụla ụdaume abụọ na-eso onwe ha.

Ihe kwesiri ncheta:

- Nsuppe aha mba ma ọ bụ obodo ụfọdụ kwesiri mgbanwe, ka ha were diri ka aha Igbo.
- Inwe otu ụdiri di nnukwu mkpa maka Igbo Izugbe nke e ji ede edemede.
- Ebe ụdaume ọ bụla na-ebu ụdaolu nke ya, o kwesiri ka nsupe ghara ibepụ ụdaume n'aha ọ bụla, nke a ga-eme ka nkanye ụdaolu di mfe.
- Olilo ụdaume ekwesighi igosiputa onwe ya na nsupe mkpụrụokwu ọ bụla di n'asusụ Igbo.

- 16 Ọ dị ụzọ abụọ e nwere ike iji leba nsupe Igbo anya. Nke mbụ bụ ime ka o gosipụta
- 17 Ụzọ nke abụọ bụ ime ka mkpụrụokwu ọ bụla nwee otu
- 18 Ụzọ nke ka ibe ya mma bụ nsupe nke na-eme ka otu na-adị n'otu ụdịrị.
- 19 Ihe o jiri ka mma bụ na ọ na-eme ka a mata ọ bụla oge ọ bụla a hụrụ ya.
- 20 O na-enyekwa anyị aka itinye ụdaolu.

5D Ederede a hōrō ahō

Ndumọdụ

A ga-agụpụta ederede a ka a nụ ya nke ọma. E mechara, a ga-elebanye anya na mkpụrụokwu na usorokwu ndị lara iche na mbipụta ha.

AKA ANỌỌ DUU

Ụmụ akwụkwọ ụfọdụ ana-emimi ọnụ ọchị, ndị ọzọ were aka kwuchie ọnụ ha, ka ha ghara ịchipụta. Anya dum nọ na klaasi tughariri, na-ele ka onye nkuzi ha na-àkpudebe Chike nso. Ma Chike amaghị ihe na-abjkwute ya. N'azụ, ebe ọ nọ, Chike kpogidere isi n'ala, aka ya ana-emeghari n'okpuru oche. Nwayọ, nwayọ, onye nkuzi eseruo n'ihu Chike, kwusị. Ọ guzo ebe ahụ ihe ruru nkeji ise tupu Chike àkujà. Ngwa, ngwa, Chike zofuo mpempe akwụkwọ o ji n'aka. Mgbe ahụ ka ndị klaasi dum dakapuru n'ọchị.

'Sewanụ ihe j na-ese!' Olu onye nkuzi hàrà Chike na ntị. 'Gini ka m juru gi? Kama j ga-ege ntị na klaasi, aka ana-aga gi vam, vam, vam.'

Chike kpudoro ihu n'ala, n'ekwughị okwu. Ọ jwara onwe ya oge ya ga-agbanarị nwaanyị a na nkuzi àmụmamụ ya. Etu a kwa, ka ọtụtụ amụmamụ ji ha anaghị amasi ya. Histrị, Jiografị, Omenaala — ndị a adighị oke njọ; Asụsụ Igbo na nke Bekee — ndị a dịkwa mma. Asụsụ Frénchị — oke vu, vù, vu kariri na ya. Sayénsi? — nsogbu n'ahụ akpụmite; Sọm — nke bụ ụka apụtala. E wèzuga Egwuregwu na Eserese, o nweghị amụmamụ ọzọ na-amasi Chike.

'Ngwa, weta ihe ahụ i sere!' Olu onye nkuzi kpoghachiri Chike n'ebe uche ya kparifuru. N'obi ilọ mmiri, Chike weputara eserese ahụ, n'okpuru oche ebe o zòrò ya. Ozigbo, ihu onye nkuzi agbachuo, mkpu apụ ya n'ọnụ. N'ime eserese ahụ, lee ka otu nwaanyị kpọrọ oke nkū, ihu ya fikochàrà, kwụ n'ihu klaasi, mpia mpia n'aka.

Ugbu a, gbalịa kowachaa ha na nghota omimi ha. E mechara onye ọ bụla ga-ededa nkowa dị ka onye nkuzi siri depụta ya na bọdụ.

OKWU	NKOWA	OKWU	NKOWA
aka anọọ duu		amụmamụ	
mimi ọnụ ọchị		e wezuga	
nkeji ise		kparifuru	
akujà		obi ilọ mmiri	
hara		ihu agbachuo	

6B Ụtọasụsụ na nsoroedide

Ụdaolu na mkpụrụokwu

Dị ka anyị ma, Igbo bụ asụsụ ụdaolu. Otu a ka ọ dị asụsụ ọ bụla dị na Najirịa, e wezuga asụsụ ndị Fulanị. Asụsụ ụdaolu bụ asụsụ nke ụdaolu dị oke mkpa n'ime mkpụrụokwu ya na-arụkwa nnukwu ọrụ na ahịrịokwu ya.

Ọ dị ụzọ ọrụ abụọ ụdaolu na-arụ n'ụdịrị asụsụ ndị a: nke mbụ bụ iweputa ndịiche dị na mkpụrụokwu. Nke abụọ bụ igosị etu ụdaolu si arụ ọrụ mkpụrụ ụdaasụsụ na-arụ n'asụsụ ndị ọzọ. Na yunit a, anyị ga-akọwa etu ụdaolu si egosiputa mputara dijiche iche na mkpụrụokwu.

Ka anyị were mkpụrụokwu olemaole maa atụ:

ákwá	iké	ákú	ńkú	éké	ágú	óké
àkwà	iké	àkù	ńkù	Ékè	Ágū	òkè
àkwá	iké	àkú	ńkú	Éké	ábó	òké
ákwà	iké (nkwù)				Ábō	ókè

E lee anya na mkpụrụokwu ndị a, a ga-ahụ na e wepụ ụdaolu, o nweghị ihe ọzọ dijiche n'otu mkpụrụokwu na ibe ya. Ọ bụ ụdaolu a dijiche kpatara nghota idijiche. Nke a bụ otu n'ime nnukwu ọrụ ụdaolu na-arụ n'asụsụ anyị.

Igbo nwere ụdaolu atọ:

ùdàelū (ú) ùdaàlà (ù) ùdànsudà (ū)

N'ime atọ ndị a, ndị ka mkpa bụ ụdaolu na ụdaala. Ihe ha jiri dijiche oke mkpa bụ na ha na-adị ebe ọ bụla n'ime mkpụrụokwu — ma na mbido, ma n'etiti ma na ngwụcha. Ma ụdànsudà enweghị ike idijiche na mbido mkpụrụokwu nke ọ na-esote ụdaala. Sọ ebe a na-ahụ ya bụ ebe ọ na-esote ụdaolu; ya bụ na e nwere ike ikpọ ya nwanne ụdaolu. Ma a hụghị ụdaolu, a gaghị ahụ ụdànsudà. Ọzọ kwa, ebe a na-ahụkarị ya bụ n'ahịrịokwu, ọ bughị na mkpụrụokwu dijiche ka ọ na-adị n'onwe ya.

Ụdaolu dijiche oke mkpa nke na e nweghị ike ikpọputa mkpụrụokwu ọ bụla beeluso ma o bu ụdaolu. Nke a putara na e nwere ike isị na obi asụsụ Igbo dijiche n'ụdaolu. Ka anyị lekwo anya na mkpụrụokwu ndị ọzọ:

íkwú nà íbè	ákúkò	àsìrì	òkúkò	ńgàlá
élū nà àlà	émúmé	ákàrà	èhíhìè	ńkèwá
ngbá nà ọgù	élúlú	Àtànì	ètítì	mbàtá
ákwá nà ọnù	ósísí	ndìdì	àkwúkwù	nsògbú
ngbúdà	òtígbugù	Énúgwū	érímérì	
ngáfè	ògbúgbú	Áhíará	édémédé	

ńmèhìè	òrírì	Ókwèlè	ágúmágú
ńchéfù	òpípíá	Émékè	bélébélé

Site n'ihe niile e dere ebe a, o were anya na imuta isụ Igbo bụ imuta ụdaolu atọ ya.

Ihe ncheta

- Igbo bụ asụsụ ụdaolu.
- E wezuga Fulanị, asụsụ dum dijiche na Najirịa bụ asụsụ ụdaolu.
- Ụdaolu na-arụ ụzọ ọrụ abụọ n'asụsụ anyị. Nke mbụ bụ ime ka a kpọputa mgbanwe na nghota mkpụrụokwu, dijiche ka ụdaume ma ọ bụ mgbochiume. Nke abụọ gbasara mputara ahịrịokwu.
- E nwere ụdaolu abụọ dijiche oke mkpa n'Igbo — ụdaolu na ụdaala. Nke zuru ha atọ anaghị esote ụdaala; ọ bughị na mkpụrụokwu kwurụ onwe ya ka a na-ahụ ụdànsudà, bèeresọ n'ime aha.

6CH Ajuju nnwale

- 1 Nzòtò ñzòtò bụ _____ nwa.
- 2 _____ na _____ na-eso abụ a.
- 3 O bụ umụ _____ na-abukari abụ a.
- 4 A na-eme _____ ebe a na-agụ abụ a.
- 5 A na-adị otu _____ na-agu abụ a.
- 6 Eche m na 'nzòtò' pụtara _____.
- 7 Okwu ọzọ ya na 'okpa' pụtara otu ihe bụ _____.
- 8 'I zoro nwa n'okpa' pụtara _____.
- 9 Ziputa ndiche di na nkwekorita mmadu niile na-ekwe n'abu a:
_____.
- 10 Olee uzọ i chere e nwere ike iji mee ka abụ a too ogologo kariya otu o di n'akwukwo gi ugbu a?
- 11 Kedụ nke bụ ezi okwu n'ime ndi a?
 - a) Asusu niile di na Najirija bu asusu udaolu.
 - b) So naani asusu Qwụwa Anyanwu Najirija bu asusu udaolu.
 - ch) Asusu' udaolu ehighi nne n'obodo anyi.
 - d) Asusu Najirija ufodu yiri asusu Bekee n'enweghi udaolu.
 - e) So Fula (ya bu, asusu ndi Fulani) bu asusu Najirija na-abughi nke udaolu.
- 12 Udaolu putara ...
 - a) Iweli olu elu n'isi asusu.
 - b) Iweda olu ala n'isi asusu.
 - ch) Isu asusu di ka ndi ocha.
 - d) Uzọ e si akpọtuta mkpuruokwu ka a ghotu mpụtara ya.
 - e) Uzọ e si denye akara n'isi udaume.

- 13 Oru udaume na-aru n'asusu kwesiri n'inye aka ka ...
 - a) A ghotu ihe mkpuruokwu putara.
 - b) A ghotu otu ahiriokwu siri di.
 - ch) Asusu di utu na ntị.
 - d) Mkpọtuta ahiriokwu di mfe.
 - e) A ghotu mpụtara mkpuruokwu na ahiriokwu.
- 14 Igbo nwere udiri udaolu ...
 - a) Atọ, ma abụọ n'ime ha kari nke atọ mkpa.
 - b) Atọ dīcha nnukwu mkpa.
 - ch) Abụọ.
 - d) So naani otu udaolu.
 - e) Anọ di ka asusu Benue Steeti.
- 15 Udaolu atọ a bu ...
 - a) Udaelu, udaala na udaetiti.
 - b) Udaelu, udaala na udansuda.
 - ch) Udaelu na ala, udaala, udaelu.
 - d) Udamfe, udaelu na udaala.
 - e) Udaaru, udaetiti na udaelu.
- 16 Udaelu na udaala di iche n'udansuda n'ihu na ...
 - a) Ha na-eso onwe ha oge niile.
 - b) Udansuda anaghi ebido mkpuruokwu.
 - ch) Udansuda anaghi agwucha mkpuruokwu.
 - d) Udaala bu nwanne udaelu.
 - e) Udansuda na-eso udaala; o naghị eso udaelu.
- 17 Kedụ nke bụ ezigbo akara udaolu n'ime ndi a?
 - a) ósisi b) ósisi ch) ósisi d) ósisi e) ósisi.
- 18 Họtuta nke ziri ezi na mkpiche ndi a:
 - a) ógù, ógù b) ànwù, ànwù ch) ólù, ólù d) óbì, óbì
 - e) ùbì, ùbì.
- 19 Site n'akara udaolu di na mkpuruokwu ndi a, gosi nke bu aha mmadu:
 - a) ònú b) ònú ch) ònū d) ònú e) ònú.
- 20 N'ederede a, a kporo udansuda nwanne udaelu n'ihu na ...
 - a) E si n'elu a gafee ya tupu e rute n'ala.
 - b) Udansuda na-eso udaelu oge niile.
 - ch) Udansuda ga-esoriri udaelu.
 - d) Udansuda anaghi ebido mkpuruokwu.
 - e) Udaelu ka udansuda.

6D Ederede a hōrō ahō

Ndumōdu

A ga-aguputa ederede a ka a nū ya nke oma. E mechaa, a ga-elebanye anya na mkpurukwu na usorokwu ndi lara iche na mbiputa ha.

MGBAGBU IJJI

Ndi **diochi** amutala ihe ojoo. Ha achoghizi ka anyi bu ijiji na-**eketa oke** ruuru anyi. Oge dibu mgbe anyi na-enwe ike ifeba n'ime **mgboro**, nuo mmnya etu masiri anyi. Ma, ugbu a, ndi diochi **nahū aju** mgboro; ihe ha jizi agbanye mmnya bu **ojongo, atuma, udu** na ite ndi ozō nwere **okwuchi**.

I ga-asij na ikwuchi ite mmnya diiri anyi mma, ka anyi hapuzie idi na-**erugbu** n'ime ha. N'ezie, otutu mgbe ka a na-ahū ijiji ebe ha **sechara n'elu mmnya**; o bukwa ya mere unu bu mmadu ji na-akpo mmnya '**mgbagbu ijiji?**' Ma, ka m gwa gi na ijiji mmnya gbagburu agwula nke **nzuzu**, na-anaghi anu etu ike ya ha. Ndi ozō bukwa ndi na-eche n'ime mgboro, ruo oge diochi wugidere ha mmnya. Ma, mu onwe m, ana m eji **akō na uche** eso diochi. Otu ihu o chilitere **agbu** ya, efebala m n'ime mgboro, zoo. Anyi na-eruha n'elu ngwo, agbapula m, gaa **bere** n'otu **okporo ngwo**, na-eche.

Gezie nti ka m gwa gi ihe kpatara m ji na-eso diochi mgbe o na-aga **ichi ngwo**. Nke mbu bu na n'elu ebe ahū diochi na-ariru, i ga-ahuzu ihe dum na-aga na **gburugburu**. Mana, ebe a na-asij na **diochi anaghi akocha ihe o huru**, ka m hapu okwu ahū. Abiazie m n'ihe kacha mkpa, mere m ji na-eso diochi enyi elu ngwo — o nweghi ihe na-atō utō karia mmnya ngwo a na-agbanyebeghi mmiri. N'ebe ahū m na-eche n'okporo ngwo, ozigbo diochi wugharichara mmnya na mgboro, lee ka m felatara, bia **detuwa mmnya onu**.

Ugbu a ndi diochi hapuwara mgboro, na-ejizi udu ndi nwere okwuchi agbanye mmnya, amaghizi m ihe anyi bu ijiji ga-eme. Gi nwee ezigbo arō, gi atutara anyi.

Ugbu a, gbalija kowachaa ha na nghota omimi ha. E mechaa onye o bu la ga-ededa nkowa di ka onye nkuzi siri deputa ya na boodu.

OKWU

NKOWA

diochi

eketa oke

mgboro

nahū aju

ojongo

atuma

udu

okwuchi

erugbu

sechara n'elu mmnya

mgbagbu ijiji

nzuzu

akō na uche

agbu

bere

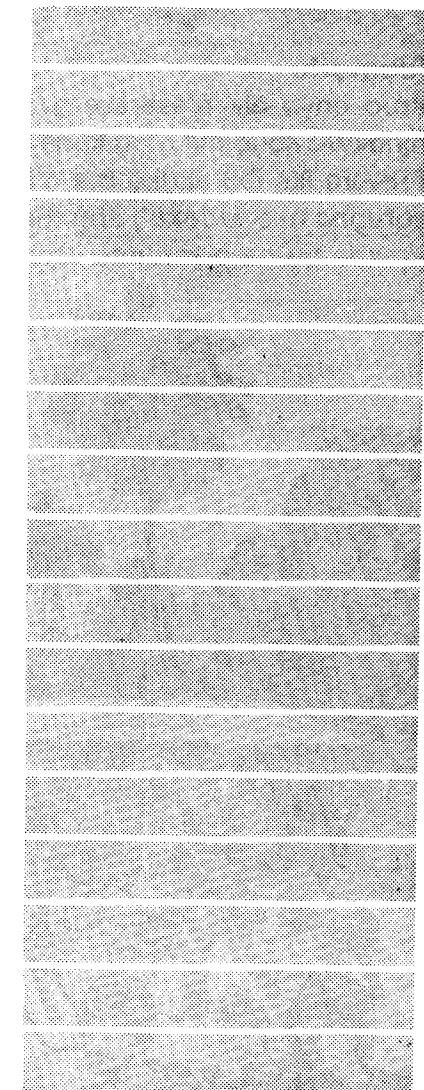
okporo ngwo

ichi ngwo

gburugburu

diochi anaghi akocha ihe o huru

detuwa mmnya onu

7B Ụtọasụsụ na nsoroedide

Iwu maka nsụpe

Dị ka anyị ghọtara n'Isi 6, Igbo bụ asụsụ ụdaolu. Nke a mere o jiri dị mkpa na nsụpe okwu Igbo ga-esoriri ụzọ ga-eme ka nkanye akara ụdaolu dij mfe. Ọ dij mkpa irutụ aka n'akpụ okwu a: ma anyị na-amụta ụtọasụsụ ma ọ bụ agumagụ, nkanye ụdaolu ga-adaputariri. Ọ nweghi ụzọ onye jiri omumụ asụsụ na omenaala Igbo kpọrọ ihe ga-esi gbaara ezi okwu a ọsọ.

A bja na mkpuruokwu, e nwere otu nkeji, ma ọ bụ abụọ ma ọ bụ atọ. **Nkeji ọ bụla nwere ụdaume ma ọ bụ myiriudaume nke ya.** Ọ bụ ụdaume ma ọ bụ myiriudaume dij na nkeji na-ebu ụdaolu. Maka ihe nkọwa dij etu a, ọ dij oke mkpa na anyị ga na-edede mkpuruasụsụ n'ewepughị ụdaume ọ bụla. Ya kpatara anyị ji ede:

nwaanyị deede Chiidị Chukwuuma Lọlọ Onyeechere
Onyeema
n'abughị
nwanyị dede Chidị Chukwuma Lọlọ Onyechere Onyema

Etu a kwa ka ọ dij aha ndi e depụtara n'Isi 5.

Iwu nsupe ọzọ kwesiri mmụta bụ etu e si ede mgbakwunye ọ bụla. A na-edekota ngwaa na mgbakwunye ọ bụla otu, ma a na-edede ya na mkpọaha ma ọ bụ nnọchiaha iche. Iji maa atụ:

Bjakwa n'oge! *Batakwa* ọsịsọ! O *rikwara* anụ ahụ niile.

Ka anyị *rikọnyu*, *nụkọkwaa*. Ọ bụ nwoke *nyu*. O mere ya ọzọ *kwa*.

Nke a *kwa* bụ mmadụ. Ọgụ *erielā* ala. *Anapuru* m ya *mma*.

Nleba anya n'omuma atụ ndi a gosiri na:

kwa nū -ọ -a -e -ra -la

bụ mgbakwunye. Ma ha dij ụdiri abụọ. Otu ụzọ bụ *kwa* na *nyu*, ndi a na-agbakwunyerere ngwaa, ma ha na-esokwa mkpọaha. Ọ bughị n'Isi a ka anyị chọrọ ikwawaputa ụdiri a. Ndi ọzọ (-ọ, -a, -e, -ra, -la) na-eso sọsọ ngwaa. Ọ bụ ndi a ka a na-eleba anya ebe a. Ha so na mgbakwunye ndi ngwaa ji akọwa oge ihe mere ma ọ bụ etu o siri mee, ọ bụ ha ka a na-akpọ **mgbakwunye nzi oge**. A na-edekota ha na ngwaa oge niile. N'akukụ nke ọzọ. *kwa*, *nyu* na ndi ọzọ na-akpa agwa ka ha ka anyị na-akpọ **nsokwunye**.

Mkpuruokwu ndi ọzọ a na-edekwa iche bụ *a* na *ahụ* n'ahiriokwu ndi a:

onye a onye ahụ ndi a ndi ahụ ebe a ebe ahụ.
Nke ọzọ a na-edekwa iche bụ **nnọchionye**, ya bụ, **nnọchiaha** na-

anaghị arutụ mmadụ aka kpomkwem:

E kwuuru ya n'ututu. *A* luru ọgụ.

Iwu nsupe ọzọ dij mkpa na ndezita Igbo bụ nke gbasara aburu mmadụ dij ka:

umụaka umunne umunna umuada umuokpu

nnamochie/nnamoche nnemochie/nnemoche nwatakiri nwata

Mana ọ bughị mkpuruokwu ọ bụla bidoro na **nwa** ma ọ bụ **umụ** bụ aburu mmadụ. Ndi a ka a na-edede iche:

nwa diala nwa ntakiri nwa Bekee nwa onye

umụ uwe ojii umụ ntakiri umụ nwanne m umụ nnunụ

Ọzọ kwa, Igbo nwere ụdiri **na** atọ dij ka ahiriokwu ndi a na-egosi:

1 Mụ **na** di m so. Ikwu **na** ibe bja. Ọ dij mkpa ikwu okwu **na** ige ntị.

2 Ọ **na**-aga ahia. Ọ ga **na**-anụ ọgwụ ya. Anyị **anaghị** enye nsogbu.

3 Ọ **no** n'ulọ. O bi **n'**Owere. O si **na** mba bja. Ihe dij **na** Legos.

Omuma atụ ndi a gosiri na *na* nwere ike buru **njikọ** (dij ka n'ahiriokwu 1).

A na-edede ya iche oge ọ bụla, ọ na-ebukwa ụdaala. Na 2, *na* bụ **nnyemaka ngwaa**, akara uhie na-adi n'etiti ya na mmekangwaa. Ọ na-ebu ụdaala ma ọ bụ ụdaelu. Na 3, anyị nwere *na* a na-akpọ **mbuuzọ**. Ọ bụ mbuuzọ putara ihè n'Igbo nke na-enweghi ụdaolu nke aka ya. Ọ buru na mkpuruokwu ọ na-esoje bidoro n'ụdaume, a na-eji **rikom elu** ede ya. Isiokwu bụ na imata etu e si ede *na* si imata ụdiri *na* ọ bụ.

7CH Ajuju nkwale

Kedụ mkpuru ụdaasusu butere ntuhị ire n'okwuntuhị ndị a (1-4)?

- 1 Mpi kā mpì pùrù n'isi mkpi.
a) /i,u/ b) /m,n/ ch) /p,kp/ d) /k,m/ e) /kp,i/
- 2 Òkụ ēkwe kùrù ekwe. Ekwe ekwēghị ikwū okwu.
a) /ọ,ụ/ b) /ụ,e/ ch) /k,gh/ d) /k,kw/ e) /kw,gh/
- 3 Ànyị jèrè m̀gba n'Òbà. Òbà àbja m̀gba be ānyị.
a) /ny,j/ b) /b,gb/ ch) /a,e/ d) /b,gb/ e) /a,i/
- 4 Nwaanyị na-ere ọrụ ele. I na-ere ọlụ ere ere ka i na-eri ọrụ ele eri?
a) /r,l/ b) /e,i/ ch) /a,ọ/ e) /ụ,e/ e) /e,r/
- 5 Kedụ mkpuruokwu abụọ na-ebute ntuhị ire n'okwuntuhị ndị a?
E gbuo ele n'Oru, o ruo n'Orie ele eree n'olu.
a) /ruo,Orie/ /Orie,eree/
b) /gburu,ruo/ /Oru,eree/
ch) /ele,ere/ /Oru,olu/
d) /ele,Orie/ /olu,gburu/
e) /ele,Oru/ /ere,olu/
- 6 Kedụ nke bụ ezi okwu na ndị a?
a) Okwuntuhị bụ ilu.
b) Okwuntuhị na ụkabụilu bụ otu ihe.
ch) Okwuntuhị so ụkabụilu na ilu buru agumagu odinaala.
d) Okwuntuhị nwere ihe ọ na-aputa.
e) Okwuntuhị nwere nghota nke aka ya.
- 7 a) Ọ bụ ụmụaka na-ekwukari okwuntuhị.
b) Ebe masiri mmadu o kwuputa okwuntuhị.
ch) Ndị Igbo nwere otu aha e ji akpo okwuntuhị.
d) Onye maara maka okwuntuhị ga-amuta asusu osiso karja onye amaghi.
e) Ọ bụ ụmụ nwaanyị mara okwuntuhị ekwu karja ụmụ nwoke.
- 8 a) Okwuntuhị yiri ilu n'ibụ otu ahiriokwu kwuru onwe ya ma suo oke.
b) Okwuntuhị yiri abụ n'ihì na ụdaasusu di na ya.
ch) Okwuntuhị yiri ụkabụilu n'ihì na ha abụọ nwe anumanu n'ime ha.
d) Okwuntuhị yiri akuko ifo n'iji okwu puru iche ebido.

e) Okwuntuhị yiri akuko ifo n'ihì na ha abụọ nwere abụ n'ime ha.

- 9 Ihe na-ebute ntuhị ire n'okwuntuhị bụ ...
a) odidi ya
b) mkpuru ụdaasusu ndi di na ya
ch) mkpuruokwu ndi di na ya
d) mkpuru ụdaasusu na mkpuruokwu ndi di na ya
e) mkpuruokwu ma o bu ụdaasusu ndi yitu ibe ha na ya.
- 10 Abụọ n'aha ndi a esoghi na nke e jiri mara udi agumagu a, a kowara maka ya n'isi akwukwo a. Olee nke ha bu?
a) agwugwa
b) ojuronu
ch) ilu
d) okwuntuhị
e) okwu ntabe ire.
- 11 Kedụ nke ụdaolu ya kwesiri ekwesị n'aha ndi a?
a) Chima b) Chima ch) Chima d) Chima e) Chima
- 12 a) Okwuchi b) Okwuchi ch) Okwuchi d) Okwuchi
e) Okwuchi
- 13 Hoputa nke nkeji na ụdaolu ya zuru ezu n'ime ndi a:
a) nile b) nile ch) nile d) nile e) nile
- 14 Soso otu n'ime ndi a bu ezi okwu. Olee nke o bu?
a) Mgbakwunye di nasusu Igbo bu otu udiri
b) Ha di udiri abuo
ch) Ha di udiri ato
d) Ha di udiri ano
e) Ha di karja udiri ano.
- 15 Otu n'ime mgbakwunye a bu ...
a) mkpaha b) nnochiaha ch) ngwaa d) nsokwunye
e) njiko.
- 16 Soso otu n'ime ndi a bu ezi okwu. A na-edekota mgbakwunye...
a) na ngwaa b) na nnochiaha ch) na mkpaha
d) na mkpuruokwu o bu la e) iche iche oge niile.
- 17 A na-edekota nsokwunye ...
a) na mkpaha b) na nnochiaha ch) na njiko

d) na ngwaa, ma na-edede ha iche ma mkpuruokwu ahụ abụghị ngwaa

e) iche iche oge niile.

18 Kedụ nke e deziri edezi?

a) ndia b) ndea ch) ndi a d) ndi a e) ndi a.

19 a) Ana m abia. b) A na m abia. ch) Anam abia.

d) A nam abia. e) Anamabia.

20 Họtuta nke na e dezighi ofuma.

a) O bi n'Aba. b) O bi na mba. ch) O bi na Lọjji.

d) O bi na Mbananọ. e) O bi na Umudike.

21 a) umuada b) umuaka ch) umuokpu d) umunwaanyi

e) umunne.

22 Olee nke na-adabaghị ebe a?

a) ji na ede b) di na nwaanyi ch) akukọ n'egwu

d) oku na mmiri e) nri na onu.

7D Ederede a horo ahoro

Ndumodu

A ga-aguputa ederede a ka a nu ya nke oma. E mechaa, a ga-elebanye anya na mkpuruokwu na usorokwu ndi lara iche na mbiputa ha.

E BUGALA OKORO ULQ OGWU

'Olee nwa m! Olee Okoro nwa m!?' Otu nwaanyi gbatara n'ime ulo ogwu. Akwa ya atopuchaala, **isi ya jakara**. 'Nwa m, o ka di ndu? Zinu m nwa m!'

Onye nopsu akwusi ihe o na-edede, si nwaanyi ahụ wedata olu ya ala, wee ruoro ya aka **n'uso**, ebe e ji akwa gbagide **ogige**. Ozigbo, nwaanyi ahụ akuba n'ime ogige ahụ.

'Okoro nwa m, i ka di ndu?' N'elu akwa ka otu nwatakiri dina, **ukwu aka ekpe** ya keliri n'elu. Anya nwata ahụ mepetu ya mechie. 'Okoro nwa m, zanu nne gi!'

Mgbe ahụ ka dokita na-eleta nwata ahụ jiri kwusi ihe o na-eme, wee si nwaanyi **jikolata onwe ya**. O gwara ya na nwa ya no ndu, kama na o ka **no n'oke mgbu**; a gbaala ya **ogwu ura**; ihe dizi mkpa bu ihapu ya ka o zuo ike. Onye nopsu so na-eleta nwatakiri, dupuru nwaanyi, gosi ya ebe ndi skuulu butere nwata ahụ guzo, na-eche.

Akwa ka nwaanyi ji **gbakuru** onye nkuzi na umu akwukwo ato kwu n'ezi. Onye nkuzi kasiwara nwaanyi ahụ obi, wee ruoro ya na o bu oge Okoro na umuaka ibe ya na-agba bọlu ka Okoro dara, **sjie ukwu**. Ozigbo **ihe mberede** ahụ mere, e buuru Okoro gbatawa ulo ogwu.

'Chei! Uwa emebiela! O buzi n'ulo ogwu ka a na-ebute onye ukwu gbajiri?'

Anyanwu tum tughariri lewa otu agadi nwoke na-agafe. Ya akwusighi, ma o kwuru na-aga, '**igba okpukpu ndi dibia** ala anyi na-amuchi anya agba. Gini ka ndi dokita mara maka ya?'

Ugbu a, gbalia kwachaa ha na nghota omimi ha. E mechee, onye o bua ga-ededa nkwa di ka onye nkuzi siri deputa ya na boro.

OKWU

NKWA

OKWU

NKWA

isi ya jakara

ogwu ura

onye nopsu

gbakuru

ogige

sjie ukwu

ụkwụ aka ekpe

jikolata onwe ya

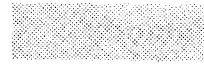
nọ n'oke mgbu

ihe n'iberede

igba ọkpụkpụ

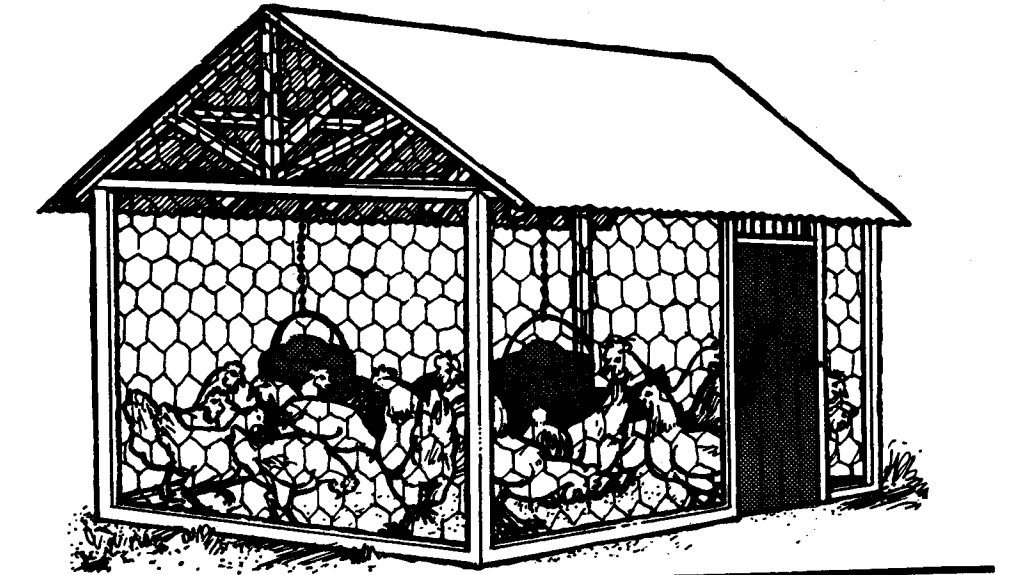
ndị dibia

7E Nnyocha eserese na odide ñkà

Ndumọdụ

Leruo anya ala n'eserese a. Olee ihe ị hụrụ? Gịnị na-eme? Debaa ahirjokwu abụọ ma ọ bụ karịa n'akwụkwọ gị maka otu ihe dị n'ime ya. O nwere ike ịbụ akụkọ ma ọ bụ mkparịta ụka, leta ma ọ bụ ederede ozuruha nke 'Udoka', abụ ma ọ bụ ihe ọ bụla ọzọ masịrị gị. Mana ihe dị mkpa bụ na o si n'ime eserese a puta, na ọ na-enyekwa obi ụtọ.

8A Agumagụ

Ndumọdụ

A ga-ebụ ụzọ guọ edemede a n'olu.

IGBÒUZÒ

A na-akọ na n'otu obodo a na-akpọ Isu na eze ha tiri iwu na onye tigburu ibe ya na mgba na a ga-egbu ya egbu. Ya eruzie otu mgbe, nwa eze ewee tigbuo mmadụ. Ka iwu Isu siri dị a gaara egbu nwa eze egbu. Eze wee si nwa ya ya chọọ oghere gbapụ n'obodo ahụ. Mana tupu ọ pụọ, a gwọrọ ọgwụ tinye ya n'otu ite si ya buru ya n'isi na-aga. A gwakwara ya si na ebe ọ bụla ite ahụ dara, ya nọrọ nga ahụ biwezie, ma malite obodo nke aka ya.

Nwa eze wee malite njem. Ọ gafee nnukwu ọhịa, ma gafee nnukwu oshimiri nke Naija. Mgbe o ruziri ebe ọ ga-abụ, ite ọgwụ ahụ ewee daa. Nwa eze wee mee ka e siri gwa ya.

Mgbe ọ nọkatara n'ebe ahụ ya asị ka ọ gagharịtu n'ihi na o nwere ebe ndị nọtu ya nso o si anụ ụnara mmadụ. Mgbe ọ gaturu ntakiri ya eruo ebe ndị mmadụ bi. O mesiri ya na ndị ahụ aburu enyi, na-agarịko be ndị ibe ha. Ha eruo otu ụbọchị otu na ndị enyi nwa eze asị ka ya ga lee ndi enyi ya ahụ bi n'ụzọ. Mgbe a juru ya ebe ọ na-aga, ọ si na ọ bụ ihu ndi 'Igbo bi n'ụzọ'. Akuko na-akọ na ọ bụ site n'okwu a ka otu obodo a na-akpọ Igbouzọ, di na Bendel Steti siri nwete aha ya.

Onye ọ bụla ga-agbalị koputa akuko yiri nke a n'olumba ya. Nke ka nke, akuko ahụ nwere ike kwuo maka:

- otu obodo ọ bụla i maara siri nweta aha ya, ma ọ bụ
- ihe kpatara ụfọdụ ndi ejighi eri ụfọdụ anu di ka ndi Nneewi na ewi.

Udi akuko ndi a ka a na-akpọ **akuko ala**. Akuko ala abughị akuko ifo n'ihi na ọ na-ekwu kpomkwem maka ihe ndi mere eme n'oge gara aga. N'ezie, o nwere ụfọdụ ihe ndi na-adị n'akuko ala na-adị ka ihe ndi a na-ahụ n'akuko ifo. Di ka anumanu ma ọ bụ ihe mgbagwoju anya di ka ọgwụ nke ndi mbu. Mana ihe ndi a bu ihe ndi mere eme. Mana n'ihi na oge ha jiri mee adila nnukwu anya, ọ hịara ahụ ndi ugbo a imatacha na ighotacha ihe ndi ahụ na etu ha siri mee. Mana ihe di ya bu na ndi na-akọ akuko ndi ahụ kwetara na akuko ha bu nke ezi okwu.

Ọ dighi etu ahụ maka akụkọ ifo. Ihe ndị a na-ahụ n'akụkọ ifo adighi ebe ọ bụla ha nọrọ mee. Mana ha nwere ike ime na ndụ ndị mmadụ. Otu ndịiche dị n'etiti akụkọ ala na akụkọ ifo bụ na a naghị eji 'Chakpii wọ' amalite ma ọ bụ emechi akụkọ ala. Ihe nke atọ akụkọ ala jiri dị iche n'akụkọ ifo bụ na akụkọ ala gbasara ndị mmadụ na obodo ma ọ bụ mba ha, karịa akụkọ ifo na-agbasa ndị mmadụ, anụmanụ, akụmakụ na ihe ndị enweghị ndụ, na-eme n'ala mmadụ, ala mmụọ na ala ụmụ anụmanụ.

Arụmarụ

Debaa n'ime akwụkwọ gị akụkọ ala nke onye nkuzi ụmụ depụtara na bọọdụ.

8B Ụtọasụsụ na nsoroedide

Ụdaolu

Ugbu a onye ọ bụla aghọtala ihe a na-ekwu mgbe a na-akọwa na Igbo bụ asụsụ ụdaolu. Anyị ahụkwala na ụdaolu dị nnukwu mkpa na mkpọpụta mkpụrụokwu ọ bụla, ma ndị nwere otu naanị nkeji ma ndị nwere karịa.

Mkpọaha niile nwere otu nkeji na-ebu ụdaolu; ha bụ ndị a:

di ji chi shi

Ma a ga-akpọputarị mkpụrụokwu ndị ọzọ tupu anyị amata usoro ụdaolu ha bụsi. Ihe dị mkpa nghọta bụ na usoro ụdaolu na-adị iche site n'otu olumba ruo na nke ọzọ. Iji maa atụ:

ókúpú/òkpú ágú/ágū ézé/ézē iré/irē

Etu mkpọaha ọ bụla si ebu ụdaolu, etu ahụ kwa ka ngwaa ọ bụla si ebu. Ngwaa kere onwe ha ụzọ abụọ ma ọ bụ atọ dị ka ụdaolu ha bu na mkpọpụta ha. Otù ndị a bụ:

<i>Ngwaa ụdaolu</i>		<i>Ngwaa ụdaala</i>		<i>Ngwaa ụdaala-elu</i>	
-rí	irī	-dà	ídà	-jè	ījē
-gbú	igbū	-chè	íchè	-nyè	ínyē
-ńú	inū	-zà	izà	-kwè	ikwē
-gbá	igbā	-dò	ídò	-hù	ihū
-nwú	inwū	-bà	ibà	-gà	igā
-ré	irē	-pà	ipà	-lò	ilō
-rú	irū	-ńà	inà	-bè	ibē
-gó	igō	-nyị	inyị	-gò	igò
-fọ	ifọ	-nyò	inyò	-fò	ifò

Site n'òtù atọ ndị a, o were anya na ụdaolu dị mkpa na mkpọpụta ma mkpọaha ma ngwaa na ọtụtụ mkpụrụokwu ndị ọzọ dīcha n'asụsụ Igbo.

Ọ bughị olumba niile nwere òtù atọ ngwaa ndị a; olumba ndị nwere ha dị n'Imo Steeti, mana ọ bara uru ka a mata na ọ dị olumba ndị nwere sọ òtù abụọ, nwekwaa ndị nwere ha atọ.

E lee anya n'ụdị mfinitivu ha, ọ ga-adị ka o nweghị ihe dị iche n'otu nke mbụ na nke atọ, ma anyị ga-ahụ ndịiche ha oge e jiri ha meputa ahịrịokwu dị ka ndị a:

Ríe nri! Dàá n'álà! Jèé n'ógè!
 Ó riri nri. Ọ dàrà n'álà. Ó jèrè n'ógè.

Ó ríela hírī.
Yá ríé hírī,
ó gà-ápùtá ókwū.
Yá ríé hírī
kà ó júò afō.

Ó dàálá n'àlà
Yá dàá n'àlà,
ó gà-àgbájì.
Yá dàá n'àlà
kà ó hápū yá.

Ó jèé alá n'ógè.
Yá jèé n'ógè,
ó gà-àhú yā.
Yá jèé n'ógè
mà ó hú yā.

Ihe ahirjokwu ndi a pụtara di ọtụtụ. A ga-achọpụta na:

- isi ngwaa nke ọtù mbụ nwere ụdaelu ma ọ bụ ụdànsudà n'ahirjị niile.
- Isi ngwaa nke ọtù nke abụọ nwere ụdaala n'ahirjị ọ bụla.
- Isi ngwaa nke ọtù nke atọ nwere ụdaala n'ahirjokwu ụfọdu ma nwee ụdaelu na ndi ọzọ. Ya bụ ọ díchaghị ka ngwaa ụdaelu nke ọ na-adicha ka ngwaa ụdaala. O nwetụrụ agwa nke a, nwetụkwa agwa nke ọzọ. Ọ bụ ya ka anyi jiri nye ya ọtù nke ya iche.
- E kpokọọ otu ngwaa nke abụọ na nke atọ, ngwaa ndi isi ha nwere ụdaala ga-akarị ndi nke ha nwere ụdaelu.

Ọ bụ nke a so n'ikpata ihe Igbo Izugbe ji na-edede ngwaa ndi otu mbụ di ka a ga-asị na ha bụ ngwaa ụdaala. Iji maa atụ, anyi ga-ahụkarị ụdiji ahirjokwu di etu a n'akwụkwọ:

Ríé nrī Nùọ ọgwù! Gbùó híkítā! Gbàá ọsọ!
Ó rírì hírì. Ó hírù ọgwù Ó gbùrù híkítā. Ó gbàrà ọsọ.

O nweghị ihe di njọ n'ide ha etu a, ma ide ha ka isi ha nwee ụdaelu di ka anyi siri dee na mbido di kwa mma.

Ọ di nnukwu mkpa ime ka onye ọ bụla mata na imụta ụtọasụsụ Igbo bụ imụta usoro ụdaolu si n'otu ahirjokwu ruo na nke ọzọ. O nweghị onye nwere ike itu ọnyị na ya ma ụtọasụsụ Igbo ma ọ maghị etu e si akanye ụdaolu. Ụzọ ihe abụọ di mkpa mmata bụ ndi a: imata ụdaolu mkpụrụokwu nwere oge ọ nọrọ n'onwe ya. Ya na ụdaolu o nwere oge ọ di n'ahirjokwu. Ọ bụ ebe a ka isi ụtọasụsụ di. Bido ugbo a gawa n'ihu, anyi ga-emeghe ntị anyi maka imata ma ụda ọ di elu, ma ọ di ala ma ọ di nsudà.

8CH Ajuju nkwale

- 1 Ihe kpatara nwa eze Isu jiri puo n'obodo ha bu maka _____ e nwere n'obodo ha.
 - 2 Iwu ahụ kwuru na onye gburu ibe ya na _____ e _____ ya.
 - 3 N'uju ya Igbozọ bu _____
 - 4 Otu ụzọ akụkọ ala jiri di iche n'akụkọ ifo bu na ọ na-akọ maka _____, ebe ifo na-akọ maka _____
 - 5 Akụkọ ala bu maka ihe _____
 - 6 Akụkọ ifo bu akụkọ a _____ arọ.
 - 7 Akụkọ ala na-ekwukari maka ndi mmadu na _____ ha.
 - 8 Gini bu echiche gi maka ihe eze Isu mere?
 - 9 Gini bu echiche gi maka ọgwụ ahụ ndi Isu gworo wee nye nwa eze?
 - 10 O nwere ihe ndi gbagwojuru gi anya maka akụkọ ala nke Igbozọ?
 - 11 Mkpọaha nwere otu _____ n'Igbo ehigị nne.
 - 12 Ha niile nwere ụda _____
 - 13 E kere ngwaa Igbo ụzọ _____ di ka ụdaolu isi ha siri di.
- Otu ndi a bu ngwaa isi:
- 14 _____,
 - 15 _____ na

16

17 Ahịrịokwu a usoro ụdaolu ya bụ **rié anū!** nwere ike ibụkwa
n'ụfọdụ olumba.

18 Etu a kwa ka ọ dị **ó riri éde.** E nwekwara ike dee ya ka

Ihe dị nnukwu mkpa na mmụta ụtọasụsụ Igbo bụ

19 ịmata mkpụrụokwu oge ọ nọrọ onwe ya, na

20 ịmata ụdaolu mkpụrụasụsụ oge ọ dị n'

8D Ederede a hōrọ ahọ

Ndumọdụ

A ga-agụpụta ederede a ka a nụ ya nke ọma. E mechara, a ga-elebanye anyị na mkpụrụokwu na usorokwu ndị lara iche na mbipụta ha.

LETA ÒKÙ

N'ugbo ojii, onye nkuzi ndị klaasị afo mbụ nahụ edetụ **arò** dum ụmụaka na-atụta. Ndị klaasị na-achọ idegara ndị nne na nna ha **leta òkù** maka **mmemme 'Ubochị Asụsụ Igbo'** nke na-abia. Oke iherē ekweghị ụmụaka ndị ọzọ na-amali, **na-achabipụ ụkà**, ma ihe ha na-ekwu **ọ dabara adaba**, ma ọ dabaghị. Onye nkuzi rịrọrọ ha ka ha kwe ibe ha tinye ọnụ. Site n'ituta arò, ndị klaasị gafere n'ihazi leta ahụ, na ichọ ya mma. Mgbe ihe dum dabachara n'usòrò, onye nkuzi gwara onye ọ bụla ka o were **ezigbo aka**, detuo ozi ahụ n'ibe akwụkwọ. Lezie leta nwatakiri a na-akpọ Chigozie wetaàrà nne ya na nna ya:

Community Secondary School
P.O. Box 40
Amaeke, Owerre
27. 4. 85

Ezigbo Nne m na Nna m,

Eji m obi uto na-edetara unu leta a, iji gwa unu maka mmemme 'Ubochị Asụsụ Igbo', nke ndị klaasị anyị na-akwado. Ọ bụ na Fraidee, **izu ụka taata**, malite n'elekere **abụọ nke ehie**, ka anyị ga-eme mmemme ahụ. Anyị nahụ akwado ọtụtụ **ihe nkiri** anyị ga-ewepụta ụbochị ahụ, dị ka **egwu alija, mmanwụ mgbàja, abụ, ukwe, eserese** na ihe ndị ọzọ ga-amasịcha unu nke ọma.

Ọ ga-asọ m ma unu bịa soro m na ndị klaasị anyị, nọrịa ụbochị ahụ, wee hụkwanụ **ihe nkà** ndị anyị pụrụ ime. Anyị dum nahụ **agba mbọ** ihu na onye ọ bụla bịa, ga-èji obi uto laa; ya bụ, jisienụ ike bịa.

Ana m **atụ anya** unu.

Abụ m,
Nwa unu,
Chigozie.

Ugbu a, gbalịa kowachaa ha na nghota omimi ha. E mechara, onye ọ bụla ga-ededa nkowa di ka onye nkuzi siri depụta ya na bọdụ.

9A Agụmagụ

Ndumọdu

A ga-ebu ụzọ gụọ abụ a n'olu e ji depụta ya.

Abụ m,
Mụ n'ònwè m̄
Ùgò, ezè nkiri
Asa, ezè mmā
Ọjị dī na nwaànyị
Ezè anyanwū,

Ọ bụ m bụ,
Ùgègbè ikwu nà ibè
Ùgègbè òhà nà ezè,
Ọnwa nā-etiri òhà.

Onye ọ bụla ga-agbalị guputa oyiri abụ a n'olumba ya.

Ụdị abụ a bụ **abụ otito**. N'ụdị abụ a, mmadụ nwere ike ito onwe ya ka o siri dī n'ebe a. Na mgbe ụfọdụ mmadụ nwere ike ito onye ọzọ. Mgbe ụfọdụ e nwere ike ito ihe abụghị mmadụ ma ọ bụ ihe enweghị ndụ ma ncha. Ihe na-eme abụ ọ bụla abụ otito bụ na a na-aja ihe ọ bụla a na-eto ike ma na-ekwuputa naanị ihe ndị dī mma maka ya.

N'abụ nke a, ọ bụ nwaanyị na-eto onwe ya maka otu o siri maa mma. Ọ bụ n'ihì nke a ka o jiri kpọọ onwe ya 'Ugo, eze nkiri'. Ugo bụ nnụnụ a maara ama maka mma ya. Ọ kpọwara onwe ya, 'Asa, eze mma'. Asa bụ otu azụ a maara maka mma ahụ ya na uto uru ya. Nwaanyị kpọọ onwe ya 'Ọjị', oke osisi dī n'ala Igbo. Ọjị na-eziputa na nwaanyị a toro ezigbo ogologo ma sikwaa oke ike. Ọ kpọkwara onwe ya 'Ugegbe ikwu na ibe' na nke 'ọha na eze'. Ihe nke a pụtara bụ na ọ bụ ya ka ndị mba ha ma ọ bụ ndị ọzọ ji àhụ ụzọ. Nwaanyị a kpọkwara onwe ya 'Ọnwa na-etiri ọha'. Nke a na-egosi na mma ya na ewù ya zuru mba niile ọnụ.

Anyị ga-ahụ na n'abụ a, ọ dighị ihe ọ bụla na-adighị mma nwaanyị kwuru maka onwe ya — n'ihì na ọ na-eto onwe ya.

Arụmarụ

Debaa n'ime akwụkwọ gị abụ otito nke onye nkuzi ga-edepụta na bọdụ.

9B Ụtọasụsụ na nsoroedide

Nkanye ụdaolu

O weela anya na Igbo bụ asụsụ ụdaolu. Site n'Isi 6 ruo na nke 8, e gosila na ọ dị mkpa isupe mkpụrụokwu Igbo ka nkanye ụdaolu dị mfe. N'ihe omuma atụ e nyerela, e gosila na akara ụdaolu dị n'asụsụ Igbo dị atọ:

ụdaelu (/) ụdaala (\) ụdànsụdà, (-)

Ka anyị ji ndebiri ndị a kpọọ aha akara ụdaolu ahụ:

E ('elu') A ('ala') N ('nsụdà')

Na mkpụrụokwu ndị anyị jiri maa atụ, nkeji niile bu akara ụdaolu. Ịkanye akara ụdaolu na nkejiokwu ọ bụla gara ịmagbu onwe ya ma a si na ọ bụ mkpụrụokwu mkpụrụokwu ka a na-akọwa. Ma n'ebe ịkanye ụdaolu ga-esi na mkpụrụokwu ruo ahiriokwu toro ogologo, ịkanye nkejiokwu ọ bụla n'ụdị ahiriokwu a ga-eme ka ebe niile juputa n'akara. Anyị achọghị ihe dị etu a. Ya kpatara anyị ji ewere usoro ọzọ ga-eme ka anyị mepụta ihe anyị na-achọ n'akajughị ihu akwụkwọ n'akara. Usoro anyị na-agbaso bụ usoro dị n'akwụkwọ Green na Igwe nke e bipụtara n'afọ 1963. N'usoro a nkejiokwu ndị na-ebu akara bụ ndị ụdaolu ha dị ala ma ọ bụ nsụdà, a naghị akanye nkejiokwu nke ụdaolu ya dị elu ihe ọ bụla. Iji maa atụ:

NKEJI NIILE NA-EBU AKARA

ALA NA NSỤDÀ NA-EBU AKARA

éú	EE	ùdíḁ	AEN	elu	ùdíḁ
àlà	AA	ùbòchì	EAA	àlà	ùbòchì
Ọnū	EN	èkèlé	AAE	Ọnū	èkèlé
osisí	EEE	ńzùkó	EAE	osisi	nzùkọ
òsimìrì	AAAA	ókpòrókō	EAEN	òsimìrì	okpòrokō
Énúgwū	EEN	ánụmànụ	EEAA	Enugwū	anụmànụ
ùtùtù	AEA	ọsịsọ	EENE	ùtùtù	ọsịsọ
ègúsí	AEE	ámōósú	ENEE	ègusi	amōosu

Usoro nke dị n'aka nri, ma ọ bụ ọzọ dị ka ya, na-eme ka ọnụọgụgụ akara dị n'akwụkwọ gbadata.

Ka anyị were usoro nkanye a depụta nwa obere ahiriokwu ndị a:

Chii nyèrè	EAAA	Rie nrī !/Rie nrī !	EEEN/AEEN
Ihe ukwuù mèrè	EEEEAAA	Gbaa ọsọ!/Gbàa ọsọ!	EEEN/AEEN
Chii dị	EAA	Rụọ àlà!/Rùọ àlà!	EEAA/AEEN
Ogèè Chī	EAEN	Goro anū!/Gòro anū!	EEEN/AEEN
Uchèè Chī	EAEN	Dàa n'àlà!	AEAA

Egbè ọ̀nụ	EAEN	Chèè màkà ya!	AEAAE
Mbà agwū	EAEN	Zàa ēzi!	AENE
Egè ọ̀nụ	EAEN	Ya fùo n'ijè!	EAEAA
Mbà eyī	EAEN	Jèè ahia!	AEEN
Chiì kèrè	EAAA	Nyèrè yā aka!	AENEE
Ọnyèè mà	AEAA	Fòro yā n'ukwù!	AENEA
Chi nà-asà	EAEA	Kùọ yā ọfọ!	AENEE

Onye na-eleru anya ala ga-achọpụta na ihe atụ ndị dị n'aka nri gbasara ngwaa. Dị ka anyị hụrụ na yunit B nke Isi 8, ngwaa ndị e jiri gosi ọmụma atụ ebe a bụ **ngwa ụdaelu** (rie, gbaa, rụọ, goro), **ngwa ụdaala** (daa, chee, zaa, fuo) na **ngwaa ala-elu** (jee, nyere, foro, kụọ). N'ebe ahụ kwa ka anyị kọwara ihe e ji kpọọ ha ụdị aha ahụ. Ka anyị gosikwa ha n'ụdị ahiriokwu ọzọ:

Ogù riri anụ./Ogù riri anụ	EAEeee/EAAAE
Ibè gbara ọsọ./Ibè gbàrà ọsọ.	EAEeee/EAAAE
Òbì rère ewu./Òbì rèrè ewu.	AENEEE/AEAAAEE
Ùgò rụrụ àlà./Ùgò rùrù àlà.	AAEEAA/AAAAAA
Àda zàrà èzi./Àdaà zàrà èzi.	AEAAAE/AEAAAEE
Obi nọrọ ya.	EAAAE
Ha zùrù òkè./Haà zùrù òkè.	EAAAA/EAAAAA
Di yā fùrù èzi.	ENAAAE
Nwatàkiri nyèrè aka.	EAAAAAE
Ụnù bèrè akwa.	EAAAE
Anyị mèrè ìkè ọma.	AEAAAEE
Ijèọma lèrò n'ogè.	EAEAAEA

Ọ dịkwa mkpa ijì aha gosi etu e si akanye ụdaolu n'ahiriokwu.

di ha	EN	ụlọ ha	EAE
isi akwụ	EEEN	ụlọ anyị	ENNE
isi oke	EENE	uche onye	ENEN
isi ụzọ	EEEE	ibe onye	ENEE
isi Ụzọ	EEAA	ọdụ oke	ENNE
agba oke	AENE	ala anyị	AENE
ezi anyị	AENE	ala mmiri	AAENE
obi eze	AEEA	ala elu	AAEN
ọkpụ ala	AEAA	elu ụwa	EEAA
Ada Obi	AENE	akpa ube	AENE

Na mmechi yunit a, a ga-ele anya na **mkpọaha ndị a e siri na ngwaa nweta**; a na-akpọ ha *jerond*.

òriri ihē/òriri ìhè	AEEEN/AEENE
---------------------	-------------

ihe òriri	EENEE
ògbugbu anụ	AEEEN
ògụgụ jī oriri	AEENEEE
òdịdà ụdarà	AAEEEA
òbìbè anụ/òbùbè anụ	AAAEN
òbìbà ụlò/òbùbà ụlò	AAAEA
òzịza ēzi	AAENE
ònyinye akā/ònyinye akā	AAEEN/AEEEN
òbìbja ùdumiri/òbìbja ùdumiri	AAENENE/AEENENE
èkèle òlilọ	AAENEE
mkpà òkwùkwu/mkpā òkwukwu	EAAAE/ENNEE

A ga-achọpụta na ngwaa ụda ala-elu nwere jerond abụọ: n'olumba ụfọdụ o bu ụda AAE, mana n'ebe ọzọ ọ bụ AEE dị ka jerond nke ngwaa ụdaelu.

- 1 N'abụ otito, e nwere ike ito ...
 a) ihe ọ bụla
 b) naanị mmadụ
 ch) ndị mmadụ
 d) ụmụ nwaanyị
 e) Chineke.
- 2 N'abụ otito ihe ndị a na-ekwupụta na-abụ ...
 a) ihe masịrị onye
 b) ụfọdụ ihe
 ch) naanị ihe ndị dị mma
 d) ihe ọjọọ ụfọdụ
 e) ụfọdụ ihe ọma na ụfọdụ ihe ọjọọ.
- 3 N'abụ otito dī n'isi yunit a, e ji 'ugo' nọchite ...
 a) eze nkili
 b) eze mma
 ch) ezigbo mma n'onwe ya
 d) anyanwụ
 e) nnụnụ.
- 4 E ji 'asa' nọchite anya ...
 a) ázù
 b) azụ na-atọ ụtọ
 ch) eze nkili
 d) eze mma
 e) ihe mma ya enweghị àtù.
- 5 E ji 'ọjị' nọchite anya ...
 a) osisi dī n'ala Igbo
 b) osisi siri oke ike
 ch) osisi toro ezigbo ogologo
 d) ihe toro ogologo ma sie ezigbo ike
 e) eze nkili.
- 6 E ji 'ugegbe' nọchite anya ...
 a) ihe e ji ahụ ụzọ
 b) ihe na-egbukesi egbukesi
- ch) ihe na-ahụ ụzọ
 d) ihe obodo niile na-elekwasị anya amara nke bụ nke
 e) onye ikwu ma ọ bụ onye ọha.
- 7 E ji 'ọha na eze' anọchite anya ...
 a) ụmụ nwaanyị niile
 b) ụmụ nwoke na ụmụ nwaanyị
 ch) ụmụ nwoke na ụmụ nwaanyị niile
 d) ndị niile bi n'otu obodo
 e) nnukwu mmadụ ma ọ bụ obere mmadụ.
- 8 E ji 'onwa' ezipụta ...
 a) ihe ọma dī n'elu igwe
 b) ihe na-apụta mgbe niile
 ch) ihe na-apụta otu mgbe n'onwa
 d) ihe na-eru ebe niile n'ụwa a
 e) ọkụ na-ama obodo n'ime abalị.
- 9 Ndịiche abụọ dī n'etiti abụ egwu na abụ otito bụ ...
 a) mmadụ ole na-abụ ha na ọdịdị ha
 b) ọdịdị ha na mkpụrụ ụdaasụsụ e ji ekwupụta ha
 ch) oge e ji abụ ha na ọdịdị ha
 d) ọdịnaya ha na mmadụ ole na-abụ ha
 e) ọdịnaya ha na ọdịdị ha.
- 10 Ndịiche abụọ dī n'etiti abụ ọmụmụ na abụ otito bụ ...
 a) mbunuuche ha na ndị na-egosi ha
 b) mbunuuche ha na oge e ji abụ ha
 ch) okwu pụrụ iche e ji ebido ha na ndị na-egosi ha
 d) ilu e ji ekwupụta ha na oge e ji abụ ha
 e) ụzụ e ji abụ ha na oge e ji abụ ha.

Tinye akara ụdaolu n'isi mkpụrụokwu ndị a:

- 11 osisi nkjta obere akụkọ arụsị
 12 ngala anyasi udido ụbọchị nzukọ
 13 naanị ijji mmụta akpati apitị
 14 omume/omume
 15 okwukwe/okwukwe

Tinye akara ụdaolu iche iche na mkpụrụokwu iji gosị mpụtara iche iche:

- 16 ike ike ike
 17 igwe igwe igwe
 18 oke oke oke oke
 19 onye isi onye isi
 20 mkpụmkpụ ahụ mkpụmkpụ ahụ

9D Ederede a hōrō ahō

Ndumōdụ

A ga-aguputa ederede a ka a n̄y ya nke ọma. E mechara, a ga-elebanye anya na mkpuruokwu na usorokwu ndi a lara iche na mbiputa ha.

DAADA MGBOKWU AZAGHARIALA AHA

Ulo ụka ejuputa chim, chim, oge Daada Mgbokwu na ndi otu ya batara. Ozigbo, ọ mīchaala agba ya kụkpochara akụkpọ, hugharia jwa otu ndi ji ya aka na mmadu dum a, ha bīachara itii mmiri **Chukwu**. Mgbe a na-azapu ya nke a, ya ajụọ ma e butekwara Akwukwo Nso ya. Otu **nwa nwa ya** so na ndi dutere ya ụka chiwara, jụọ ya ma ọ mutala igu akwukwo. Nwayọ, nwayọ Daada Mgbokwu na ndi du ya **akpuruo n'ochē** ebe ha ga-anọ.

Ọ teghi aka oge ọgan dārā, kpowa otu abụ. Mmadu dum akwuru ọto. Daada Mgbokwu sōkwa gigelita, ya na uwe nru ala ọcha o yi, na ugegbe anya **ikwighikwighi** o kpu. Otu nwoke bu **obe** bu ụzọ bata, **ndi kwaya** gurū ukwe na-esota; onye **ukọ Chukwu** kpe azu. Daada Mgbokwu jwara ada ya nọ nso ihe kpatara e ji hapu ikpunye ya **okpu obosara**, di ka nke ndi a na-abata. Nwa ya wee riọ ya ka ọ hapuzie okwu, ebe ụka bidorola.

N'ezie, na mgbasa ụka, igwe mmadu enuputala, ndi na-ala, ndi anakelerita ibe ha. Daada Mgbokwu na ndi du ya gbakōrō, na-akwado isē fōto. Mmadu ụfōdụ bīakwara na-ekēle ya maka mmiri nsọ o nwere. Oge ahū ka otu onye agbata obi ha bīara ikele ya siri, 'Daada Mgbokwu, i sorolanu anyi ghoro onye ofufe Kraist?'

Nwoke ahū ekwuchabeghi oge Daada Mgbokwu bichiri ya ọny, 'Onye kpogha m Daada Mgbokwu? Site taa, onye ọ bula chorọ ka m za ya oku, ga-akpōzu m aha m: Nne Mary Magdalene Iukaria Mgbokwu Ọgazi.' Ka ọ na-ekwu, ọ mīchaalarị agba ya, nōzie, ise foto.

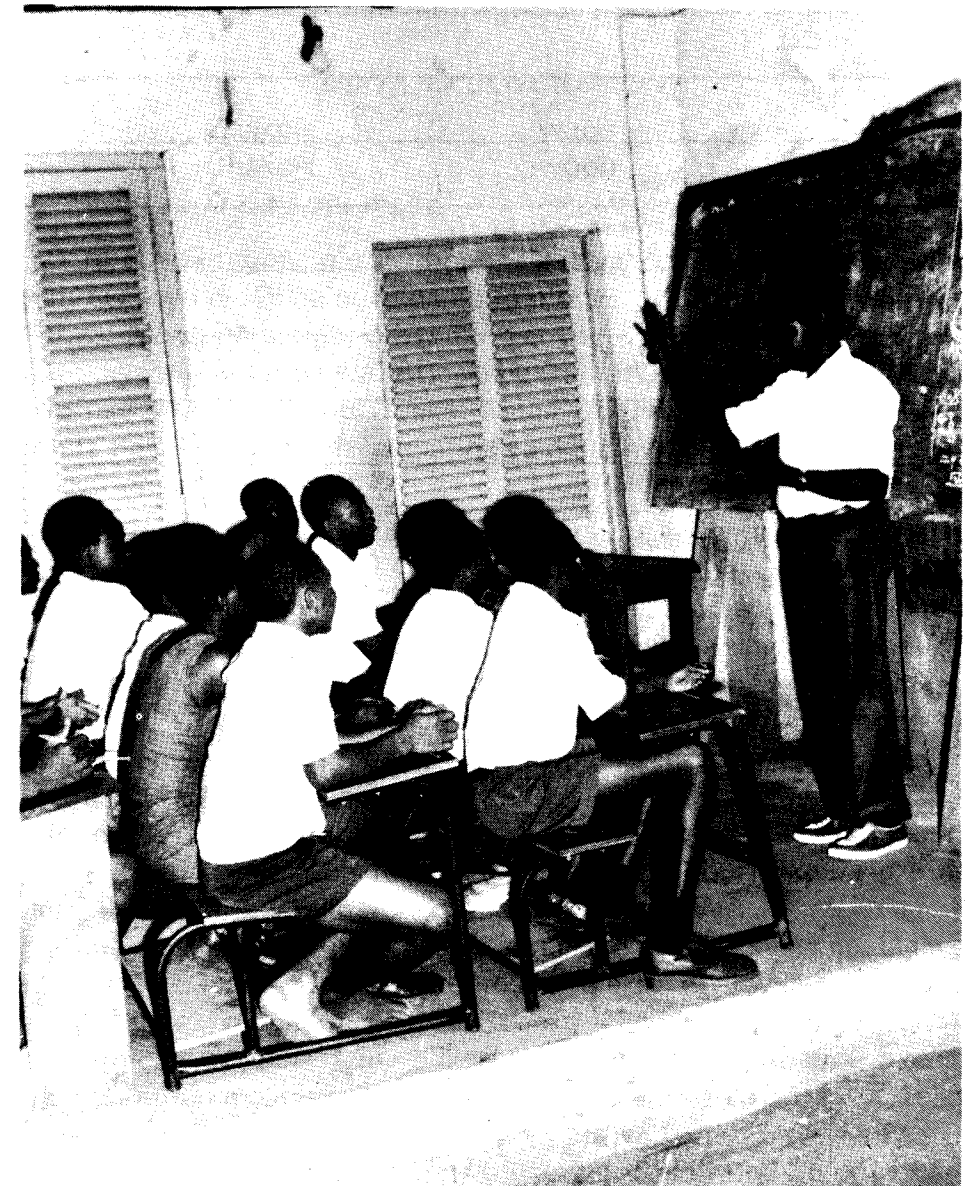
Ugbu a, gbalia kowachaa ha na nghota omimi ha. E mechara, onye ọ bula ga-ededa nkowa di ka onye nkuzi siri deputa ya na bōdụ.

OKWU	NKOWA	OKWU	NKOWA
mīchaala agba ya		ikwighikwighi	
kụkpochara akụkpọ		obe	
itii mmiri Chukwu		ndi kwaya	
nwa nwa ya		ukwe	
akpuruo n'ochē		ukọ Chukwu	
ọgan		okpu obosara	

9E Nnyocha eserese na odide ñkà

Ndumōdụ

Leruo anya ala na foto a. Olee ihe i huru? Gini na-eme? Debaa ahirjokwu abuo ma o bu karja n'akwukwo gi maka otu ihe di n'ime ya. O nwere ike ibu akuko ma o bu mkparita uka, leta ma o bu ederede ozuruoha nke 'Udoka', abu ma o bu ihe o bula ozo masiri gi. Mana ihe di mkpa bu na o si n'ime eserese a puta, na o na-enyekwa obi utu.

10A Agumagu

Ndumodu

Otu nwa akwukwo ga-ebu uzọ guọ akuko ifo a. Umụ akwukwo ndi ozọ ga na-aza ya na mbido na n'agwucha akuko.

OBIDIYA NA OKWERENKEDIYA

Chàkpìì	wọọ
Chàkpìì	wọọ
O ruru otu mgbe,	otu mgbe wee ruo.

O ruru otu mgbe, n'otu obodo, Obidiya na Okwerenkediya wee buru nwunye di. Di ha huru ha abuo n'anya. Ha abuo ahukwuo di ha n'anya. Mana ha ahughi onwe ha n'anya.

Obidiya mutara otu nwa. Aha ya bu Obioma. Okwerenkediya amuta nwa nke ya. Aha ya bu Obiike. Mana Obioma bu diokpara. Nke a putara na o bu ya ga-erizi ekpe nna ya ma o nwuo. Mana nke a-adighi Obiike mma n'obi.

N'obodo ha, e nwere iwu na onye zuo ohi, e lie ya na ndu n'ekpeghi ya ikpe o bu. Otu ubochi, Obiike gara zuo aki bekee, Obioma wee hu ya. Obiike wee riu Obiike wee gwa ya na o bu aguu butere ya ime ihe o mere. Obioma nabatara ihe nwanne ya kwuru n'amaghi na o jirila isi ya chorọ uka. Ma, ka o ghotara otu aki, ghotu abuo, Obiike tiwere mkpu 'Onye ohi! Onye ohi o!!' Ozigbo ndi mmadu agbakoo. Ma mgbe ha huru Obioma o turu ha n'anya maka na ha maara ya di ka ezigbo nwa a zuru azu.

Mana ha duru ya ka ha ga lie ya ka iwu obodo ha siri kwuo. Obi di Okwerenkediya mma na nwa ya bu Obiike ga-abuzi okpara eze rie ukwu ya. Obidiya wee na-ebegbu onwe ya n'akwa.

Mgbe e gwuchara ili, a koru Obioma ka o ribanye ka e kpochie ya. Mana o rioro ha ka ha kwe ya kpere chi ya ekpere. O wee si 'Chi m, o nweghi ohi aki o bu m zuru. Chi lebe m, chewe m, ma me obi gi.' E wee kpochiwe ya na ndu, n'ili ahụ. Ma ozugbo a na-eme nke a, nnukwu mmiri malitere zowe. Egbe eluigwe agbaa kpa-ra-ra-ra, tulile Obioma, ma gaa pajuuta Obiike mgbiru afọ ya, ya na Okwerenkediya nne ya. Ha abuo wee buru ndi nwuru anwu. Obidiya na Obioma were

diri ndu. Ihe ruru onye wee ruo ya. Onye choro ihe ukwu wee huzia agba enyi.

Chakpili

woro

Onye o bua ga-agbali koputa akuko yiri nke a n'olumba ya, nke ka nke, nke gbasara ndi nwunye di.

Akuko a bukwa ifo. Lee okwu ndi e jiri malite ya ma mechie ya. O bu ezi okwu na Mbe ma o bu anumanu ozu adighi na ya. Mana o nweghi ihe nke ahụ wepuru n'akuko ibu akuko ifo. Di ka ifo ndi ozu, akuko a

- bu akuko odinaala
- toro uzo
- nwere ihe ndi o na-akuzi maka uwa ndi Igbo di ka onodu okpara na iwu ohi
- nwere ihe ndi di omimi o na-akuzi di ka na inwe anya ukwu adighi mma.

Arumarụ

Deba n'ime akwukwo gi, akuko gbasara ndi nwunye di nke onye nkuzi unu ga-edeputa na boodu.

10B Utoasusu na nsoroedide

Mgbawè

N'Igbo o bu otu naani udi mkpuruokwu na-anabata mgbakwunye. Otu a bu ngwaa. Mkpaha anaghi anabata mgbakwunye nke nkowaaha na-anabata. Mgbakwunye ngwaa na-anabata di udi abuo ma o bukwa ato, ma nke a ga-ako maka ya ebe a bu **mgbakwunye kemgbawè** ma o bu nke na-egosì oge. Ya bu mgbakwunye ndi a na-agbakwunye na ngwaa ka o were di mfe imata ma ngwaa ahu na-ako ihe na-eme eme, ihe ga ime eme ma o bu ihe mecharalanu, ikwu ya n'okwu mkpirisi mgbakwunye oge bu mgbakwunye na-akowa oge. O nwekwara mgbakwunye ndi ozu na-agbasaghi oge ma ha na ngwaa na-agakokwa. Anyi ga-ahapu ha tutuu anyi eruo oge ileba ha anya.

Mgbakwunye ndi a na-egosì oge kere onwe ha uzu abuo di ka onodu ha na ngwaa siri di; ha bu: *nganiiru* na *nsonaazu*. Ihe aha abuo ndi a putara bu nke a: nganiiru na-ebu isi ngwaa uzu, ebe nsonaazu na-eso ya n'azu. Omuma atu:

NGANIIRU		ISI NGWAA		NSONAAZU	
e	+	ri	+	e + la	= eriola
a	+	za	+	a + la	= azaala
e	+	me	+	e + na	= emeena
a	+	di	+	ghi	= adighi
e	+	ri	+	be + ghi	= eribeghi
-----		sa	+	gha	= sagha
-----		bja	+	ra	= bjara
-----		zu	+	ru	= zuru
-----		pu	+	o	= puo
-----		ri	+	e	= rie

Ka anyi jiri ngwaa ndi a meputa ahijokwu:

Ogu eriola nr̄.	Eze sagha ahụ.
Ada azàala ēzi.	Chidi bjàrà n'unyaà.
Unu emeela oji	I zuru ji oriri?
Ofe adighi n'ite.	Puo n'ebe ahù!
Anyi eribeghi ihe.	Rie ñkè gi!

E dere ahijokwu ndi a e jiri maa atu ebe a n'usoro Igbo Izugbe. Ma olumba ndi ozu nwere uzu ha si ekwu ha di ka ndi a:

Onicha	Chike eligo nr̄.	Eze ga-awu aru.
	Ada azago ilo.	Chudi bjàlù ñnyaà.
	Unu emeka n'oji	I golu ji ilili?

	Ofe ādirọ n'ìtè. Ànyị akā-elirọ ive.	Pùta n'èbe afù! Lìe ìkè gị!
Owere	Ùlụ ērinaana rī. Àda azànaana ụyọ. Ụnụ èmeena ojí. Ofe adīhị ìtè. Ànyị nà nà irí rī.	Ekhè sàgà àhụ. Dikhè bìàrà echi. Ì zùrù jì e rì èrì? Lìi ìga à! Rìe kè gị.
Nneewi	Èmekà ēliena nnī. Àda azàana ụnọ. Ụnụ èmèena ojí. Ofe ādīhọ n'ìtè. Ànyị èlinùhọna nni.	Obì yà-àghụ āghụ. Chikē bìàbùlù ìnyà. Ì gòlù jì òlìlì? Pùọ n'èbe anwà! Lìe ìkè gị.
Igbouzo	Nwañzè èligea nnī. Àda àzàgea ìlo Ụnụ èmekà n'ojí. Ofe ādīhọ n'ìtè. Ànyị adīka èlida nnī.	Obì jèkọ gà-àwụ āhụ. Nwaàkà bìàlù ìnyàaụ. Ì gò jì òlìlì? Pùa n'èbe wọọ! Lìa ìkè ì!
Èhugbo	Ugwù èriwo nrī. Ògbò àzaduwo alì. Unù èmeduwo ojí. Ohe adīgì ìtè. Àyì ka-ērigì ihie.	Ìnkama jà-àwụ ụhù. Ìkpọ bìààrì n'ònya hēri. Ì zùrù jì òrìrì? Fùta nà ìbe m! Rìe ìkè gị.
Nsuka	Ugwuja ērilegu nrī. Àda azàlegu etìhe ēzi. Unù èmedoome ojí. Ofe adùgù ìtè. Ugwuòtì erilegì nri.	Òjòbù jà-awụ ēshì. Òbòdo aābjama ụnyàà. Ì gòrù jì òrìrì? Pùhụ nà bèe. Rìme kè gụ.

Ihe anyị ga-aghọta bụ na mgbakwunye ndị a niile bụ **mgbakwunye ñkwe**. Nke abụọ, ma nganiiru ma nsonaazụ na-ehulatara iwu ndakọrịta ụdaume isi. Ụnụ ga-echeta oge anyị kwuru n'Isi 3 na ndakọrịta ụdaume dị ezigbote mkpa na nsupe Igbo. Nke atọ, gị leruo anya ala, ị ga-achọpụta na mgbakwunye ndị ụfọdụ nwere ụdaolu nke ha, ma ụfọdụ enweghị.

Ndị bu ụdaolu onwe ha bụ:

NGANIIRU a-/e-

NSONAAZỤ -a/-a, -ọ/-o, -la/-le, -na/-ne

Mana nsonaazụ ndị a ebughị ụdaolu ọ bụla:

-rì/-rì, -ra/-re, -rọ/-ro, -rụ/-rụ, -gha/-ghe.

Ha na-enwete ụdaolu ha site n'ụdaolu nke isi ngwaa. Ihe ọzọ dịkwa mkpa ịrụtụ aka gbasara nsonaazụ -rì/-rì, -re/ra, -rọ/-ro, -rụ/-rụ: ụdaume ha na-abụ ụdaume isi ngwaa ọ bụla ha na-eso. Anyị nwere ike ịkpọ nsonaazụ ndị a 'oji nwa onye ọzọ akwa nwá'. N'ihì nke a, anyị nwere ike ide ha niile di ka -r + ụdaume ma ọ bụ -rU (ebe U bụ ụdaume dị n'isi ngwaa na-ebido mkpụrụokwu ahụ). E si etu a dee ya, ha niile abụrụ sọsọ otu nsonaazụ. Ọ dị mkpa ikwupụta nnukwu nrịbeamā nsonaazụ -rU ebe a n'ihì na e nwere nkenụdị -ru karịrị atọ ma ọ bụkwa anọ n'ụtasụsụ Igbo.

Na mmechi okwu, ọ dị mkpa ichetere ụnụ na mgbakwunye ndị a bụ ndị na-enyere ngwaa aka igosị oge ma ọ bụ etu ihe si eme. Site ugbo a gawa n'ihu, anyị ga na-akpọ ha mgbakwunye ngosị oge ma ọ bụ **mgbakwunye oge**. Chetakwanụ na anyị ga-ejikwa **nnjemaka ngwaa** ndị a: *na-*, *ga-*, *ka-*, *ji-* na-egosikwa oge. Ma ha abughị mgbakwunye. Ha bụ mkpụrụokwu nọrọ onwe ha nke ọrụ ha bụ in-yere ngwaa aka. N'akụkụ ọzọ mgbakwunye abughị mkpụrụokwu nọrọ n'onwe ha.

10CH Ajuju nswale

- 1 'Obidiya na Okwerenkeidiya' bu [redacted],
bukwa [redacted] di.
- 2 Obioma bu nwa [redacted], Okwerenkeidiya aburu nne [redacted]
- 3 Onye zuru ohi bu [redacted] mana onye a tara ahuhu bu [redacted]
- 4 O bu [redacted] nwudere onye zuru ohi.
- 5 Akuko gbasara Obidiya na Okwerenkeidiya na-akuzi na [redacted]
ukwu na-egbu mmadu.
- 6 Akuko a na-eziputa na [redacted] anaghi adi n'akuko ifo
niile.
- 7 Akuko a na-akuzi ihe olemaole maka ndi Igbo na omenaala ha.
Abuo maka ha bu:
a)
b)
- 8 Ziputa ihe abuo i choputara di iche maka akuko 'Obidiya na
Okwerenkeidiya' na 'Mbè na Anim'.
- 9 Otu ihe jikoro Obiike na Okwerenkeidiya bu na [redacted]
- 10 Egbe eluigwe nyere aka n'ime [redacted]
Tinye udaume na udaolu ndi kwesiri ekwesiri n'oghere ndi a:
11 Ha gor [redacted] ewu. I jer [redacted] ahia?
12 Ha gbur [redacted] okuko. Ogu o tir [redacted] mkpu?
13 Anyi chor [redacted] udo. Ha ga- [redacted] nyer [redacted] m ihe?

14 O gagh [redacted] -ano ya. O buur [redacted] onye is [redacted] mgbè o di ndu.

15 Unu j. [redacted] ako ji? Anyi eri [redacted] le nri.

16 Unu [redacted] bool [redacted] chi? O n [redacted] ya.

Na mgbakwunye nkwe ndi bu udaolu aka ha bu ndi a:

17

18

19

20 Mgbakwunye abughi [redacted] nooro onwe ya.

10D Ederede a hōrō ahō

Ndumōdụ

A ga-agụpụta ederede a ka a nụ ya nke oma. E mecha, a ga-alebanye anya na mkpuruokwu na usorookwu ndi lara iche na mbiputa ha.

EZĒ JI

Ụlamma sinyere mmiri oku, banye n'oba ihoro ji. N'ekwe nke ihu, ya ahụ otu ji **gbara abubu**, masiri ya. Ụlamma ebitu ya aka iwere ya; ihe o nuziri bu: 'Hapu m!'

Ụlamma eguzo, gee nti. Ma o nweghi ihe ozoo o na-anu, kariakwa mkpu **abuzu**. Ya edozie ukpa ya, ka o tinye ji ahụ. Olu ahụ adakwa ozoo: 'Hapu m, o!'

Okwu a o na-anu gbagwojuru Ụlamma anya. Ya asi ka ya hapu ji ndi mmuo ahụ, were nke ntakiri no n'akuku. Otu ihu o meturu **mkpuru ji** ahụ aka, olu **nwa siisi** etiwa: 'Tatu m! Tatu m!'

Ozigbo, Ụlamma bihapu ya aka. Ahu mawa ya jijiji, ya **solawa azu**, na-akwado igbapu. Lee ka otu olu na-ada ka nke ochie awo zutere ya, 'Onye na-ene ndi **ezi na ulo** m nsogbu?'

Obi amapu Ụlamma, fiom; **ukpa** ya adapu; ukwu atapara ya n'ala. 'O bu onye na-ekwu?' Ụlamma jisiri ike koputa mkpuruokwu ndi a. 'Abu m Eze Ji. Gi choro ihu m anya, bia n'azu oba'.

Nwayo, nwayo, Ụlamma esoro olu ahụ gawa. N'azu oba, ya akwusi legharicha anya — ma o nweghi mmadu o bua o na-ahụ. Mgbe ahụ ka olu dakwara ozoo, 'Lee m n'ebe a!'

Otu **akatakpo ji digaara** n'etiti ekwe nke ikpeazu. 'O bu mu bu Eze Ji. Ndi a no m n'akuku bu umu nwunye m, na umuaka m. Ndi i na-ahụ n'ekwe nke ihu, ufodu ha bu **umunna** anyi, ufodu, ndi **agbata obi**. Ma mmadu o bua choro ibitu otu n'ime **ikwu na ibe** anyi aka ga-ebu uzoo hu m anya.'

'Biko **gbaghara** m, Eze Ji. O bu nne m ziri m bia heta ji anyi ga-esi.'

Ka Ụlamma na Eze Ji na-akparita **ububu**, olu ozoo dara n'oba, 'Bia nwa m, Ụlamma, o bu gi na onye na-ekwu?'

Ụlamma elee nne ya, lee Eze Ji. O maghi ebe o ga-ebido kwawa.

Ugbu a, gbalia kwachaa ha na ngota omimi ha. E mecha, onye o bua ga-ededa nkwa dika onye nkuzi siri deputa ya na bodo.

OKWU	NKOWA	OKWU	NKOWA
oba		ukpa	

ekwe

gbara abubu

abuzu

mkpuru ji

nwa siisi

solawa azu

ezi na ulo

akatakpo ji

dighaara

umunna

agbata obi

ikwu na ibe

gbaghara m

ububu

11B Ụtọasụsụ na nsoroedide

Nsupe

Ọ dị mma ka anyị lebakwa anya ọzọ na nsupe mkpụrụokwu Igbo, nke ka nke, mkpụrụokwu toro ogologo, mkpụrụokwu ùkwù, ndị si n'ahịrịokwu kpụpụta na mkpụrụokwu ndị e bitere ebite. Ọ bụ ndị a na-enyekarị nsogbu na nsupe.

Mkpụrụokwu toro ogologo n'Igbo na-abụkarị mkpụrụokwu ùkwù, ya bụ ndị e siri n'isi ngwaa abụọ ma ọ bụ karịa mepụta. Ọmụma atụ:

ùsọ	+	ekwu	=	ùsekwū	anya	+	anwụ	=	anyanwū
di	+	ike	=	dikē	elu	+	igwe	=	eluigwē
di	+	ala	=	diala	enu	+	ugwu	=	Enugwū

E legharịa anya n'asụsụ Igbo, anyị ga-achọpụta na ọtụtụ aha Igbo si etu a pụta ewerela ọnọdụ ụdịrị nsupe a, nke na-egosi etu e si akpọpụta ha n'Igbo. Ndị ọzọ so n'ụdịrị ndị a bụ:

ifū	+	nà	+	anya	=	ifūnaanya	(ma ọ bụ ifūnaanya)
itū	+	nà	+	anya	=	itūnaanya	(ma ọ bụ itūnaanya).

Onye ọ bụla bụ onye Igbo makwa na ọtụtụ aha Igbo bụ ahịrịokwu. Ọmụma atụ:

Àchọ̀r̀onye	(À chọ̀r̀ò ònye?)
Àhùr̀ùole	(À hùr̀ù òle?)
Ibènàèmè	(Ibè nà-ème)
Obìjuru	(Obì juru).

Aha Igbo juputara n'ụdịrị ndị a, ihe dị mkpa bụ ịsụpe ha ka ndị Igbo si akpọpụta ha ma ọ bụ etu e si akpọ ha.

Mmepụtarà

Ụdịrị mkpụrụokwu nke a bụ ndị e si na ngwaa mepụta site n'itinye isi ngwaa mgbakwunyere dị iche iche. Ma isi ngwaa ma mgbakwunyere kwesirị idekọta ha dị ka otu mkpụrụokwu. Ọmụma atụ:

àkọmọ̀nụ	obodobo	erimeri	èghèrèèghe
èsè̀mọ̀kwu	ogologo	agụmagu	èghùrùèghu
àrọ̀mọ̀nụ	nkirika	edemedede	àsùrùàsù
m̀kpè̀mọ̀kụ	ogbodogbo	akụmakụ	àyòròàyọ.

Mkpụrụokwu e bitere ebite

Itinye ụdaume na ngwucha mkpụrụokwu e bitere ebite adịchaghị mkpa oge ọ bụla:

bọ̀òl		bọ̀òlù
chọ̀òk		chọ̀òkù
bànk	ma ọ bụ	bànkị
pasbùuk		pasbùukù
klààs		klààsị
stèet		stèetì

Itinye ụdaume n'etiti mgbochiumēyò dị n'okwu Bekee adighị mkpa. Nke mbụ, ịhapụ ha etu ha dị ga-egosị na ha bụ e bitere ebite, nke abụọ ụmụ Igbo ma agụ na edekwa agaghị enwe nsogbu ịkpọpụta ha:

stàmp		stàmpù		sítampu
agrìk		agrìkị		agiriiki
ọ̀pstị̀à	ma ọ bụ	ọ̀psteè	n'abughị	ọ̀pisiitị̀a
flàask		flàaskị		fīlasiki
brèek		brèekì		bireeki

Aha obodo ọzọ

Lee aha ndị a anya:

Amerikà	(America)	Roshìà	(Russia)
Fransi	(France)	Briteèn	(Britain)
Jamààh/Jamānì	(Germany)	Kòrìà	(Korea)

Anyị na-edede ha etu e si akpọpụta ha, ọ bughị etu e si sụpe ha n'asụsụ ndị ọzọ.

Nke a bụ nnukwu iwu dị mkpa maka nsupe: **Nsuppe Igbo gbagidere ụkwụ n'asụsụ, ya bụ, etu anyị si asụ ya ka anyị si asupe.** Nke a bụ ezi okwu maka Igbo, mana ọ dighị etu a na Bekee, n'ihi na ịmụta nsupe mkpụrụokwu Bekee bụ ịno na-enyocha nkọwaokwu oge niile. Ihe ọ pụtara bụ na **onye Igbo ekwesighị inwe mmekpa ahụ ọ bụla na nsupe mkpụrụokwu Igbo, kama ihe nwere ike inyetu nsogbu bụ ihe mkpụrụokwu ahụ bụ n'Igbo Izugbe.** Igbo Izugbe ka bụ nwatakiri na-eto eto. Ọrụ anyị bụ inyeere ya aka ka o were nwayọọ too nke ọma. O were ndị Bekee narị afọ ise iji zuputa Bekee Izugbe ha; o were obodo Jamanị karịa etu ahụ. Nwayọọ nwayọọ ka a na-eji racha ofe dị ọkụ.

11CH. Ajuju nwwale

Kedu nke bu ezi okwu na ndi a!

- 1 a) Onye o bu la na-ahu Onwu n'ihu.
b) Onwu na-atu nwadike egwu.
ch) Nwadike anaghi ahụ Onwu n'ihu.
d) Onwu anaghi ahụ onye o bu la n'ihu.
e) O bughị onye o bu la na-atu Onwu egwu.
- 2 'Onwu bu onye oshi' putara na:
a) Onwu bu onye ojuo.
b) Ara na-eme Onwu.
ch) Onwu amaghi eze.
d) Onwu na-ewere ihe onye ozo n'atughị egwu.
e) Onwu anaghi atu egwu.
- 3 'Oga n'ehihie, oga n'abali' putara na:
a) Onwu enweghi oge puru iche o ji abia.
b) Onwu nwere oge o ji abia.
ch) Onwu gachaa n'ehihie, o gaa n'abali.
d) Onwu anaghi aga n'ututu.
e) Onwu nwere oge abuo o ji aga.
- 4 'Dike anaghi ahụ ya' putara na:
a) Dike enweghi anya ihu Onwu.
b) Onwu kariri dike.
ch) Onwu na-ahu uzọ karja Dike.
d) Dike kpuru isi.
e) Dike siri ike ma o nweghi anya.
- 5 'Ara gbachiri onwu nti' putara na:
a) Onwu na-apu ara.
b) Onwu enweghi nti ka mmadu.
ch) Onwu anaghi anu ihe ma ncha.
d) Orja di Onwu na nti.
e) Ara Onwu kara nti ya.

- 6 Otu n'aha ndi a abughi nke a na-aba mmadu n'iwere:
a) Chinyere
b) Anoro
ch) Nwanolu
d) Onwuejiogwu
e) Atuegwu
- 7 'Onwu abughi agadi' bu:
a) ilu
b) atumatu okwu
ch) akpaalaokwu
d) ajuju
e) ukabulu.
- 8 Atumatu okwu di na 'Ara gbachiri Onwu nti' bu:
a) nyiri
b) mmemmadu
ch) mburu
d) ilu
e) okwuntughi.
- 9 Otu uzọ abụ onwu siri di iche n'abu omumu bu:
a) mmemmadu
b) mmadu ole na-abu ha
ch) ajuju nzaraonwe
d) egwu
e) ahirjokwu.
- 10 Otu uzọ abụ onwu siri di iche n'abu otito bu:
a) mmemmadu
b) mmadu ole na-abu ha
ch) ilu
d) egwu
e) ahirjokwu.
- 11 Deputa aha ndi a n'Igbo:
(Egypt) (Lagos)
(Burma) (Calabar)

(Cambridge)

(Jos)

- 12 Degharja mkpuruokwu Bekee ndi a n'Igbo:
(block) (fridge)
(cement) (iron)
(rod) (airport)
- 13 Degharja mkpuruokwu ndi a n'uzo ha ga-abu otutu aha:
O kaa, o mee.
A kwa, a kwuru.
E kwuo, e mee.
O mee mgbe o jii.
- 14 Dezie aha ndi a:
Ogbefi
Okwuugbo
Mgbaahuriike
Okafor

11D Ederede a hōrō ahō

Ndumōdū

A ga-agupūta ederede a ka a nū ya nke ọma. E mechara, a ga-elebanye anya na mkpūrūokwu na usorookwu ndị lara iche na mbipūta ha.

CHĪ AHĪA ÀFÒ ABỌQLA

Ọkpà akwabeghị oge Ọlachi kuliri, bido kwadobe. Taa bụ ahia Àfò, ka nne ya **kwèrè ya nkwa** na ọ ga-eduru ya gaa ahia. Àfò bụ ahia ukwu e nwere n'obodo ha, nke bụ na ihe a na-azutaghị na ya, enweghị ebe ọzọ a ga-ahụ ya. N'ime obi Ọlachi, ọ họtalarị ụdị uwe ọ chòrò, ma na-akwado iji ya kpaara ndị enyi ya **ngànga n'ubochi uka**.

Mgbe Ọlachi na nne ya rùwere ahia, oke ụzụ ana-atụ. Ọtụtụ ndị ahia ana-enutekwa — ndị nwaanyị bu **abọ nkwa**, ndị bu **èkètè azụ**, ndị nwoke **sekpụ ewu**, ma ndị kere **ùdù mmanya** n'elu igwe. Onye ọ bụla ana-agasi ike, ma na-ekelekwà ibe ya.

N'odù ndị uwe, Ọlachi na nne ya **nahụ èkwe** otu uwe mara mma **onụ**, ma onụ uwe dị oke elu karịa ike ha. Ha gaa na **mgbàlà** ọzọ, ebe e kowechara uwe ndị ọzọ mara mma. Ma, ọ nweghị nke onụ ya dị ala.

'Nwa m, anyị nọkwa na nsogbu. Amaghị m na ọ bụ ka uwe si na-ada oke onụ ugbu a'. Ihu Ọlachi **gbarürü**; ya chetara nne ya na o teela aka o kwere ya nkwa uwe ahụ.

'Ọ bụ n'ezie nwa m; ma, amaghị m na ego uwe akarijala etu a. Akwadoburu m na anyị **kpọtachara gi uwe**, anyị azurụ ihe oriri, were lawa. Etu ọ dị ugbu a, ego m ji agaghị ezu **ibeta anụ**, **kpata mmanụ** ma **tụtakwa gari**. Amaghizị m ihe m ga-eme.

Ọtụtụ oge gara; Ọlachi na nne ya guzoro n'odụ ndị uwe, n'ekwughị okwu, ihu ha abụọ njo, njo. Ka ha nọmiri, ọ bụ Ọlachi kwuru okwu. 'Nne m, ọ dị mma, ka anyị hapụ igo uwe m taa. Mgbe ihe dị mfe, ka anyị zụwa.'

Nne Ọlachi lere nwa ya anya n'ihu, wepūta isi akwà ya, wee hichawa Ọlachi anya mmiri.

Ugbu a gbalịa kowachaa ha na nghota omimi ha. E mechara, onye ọ bụla ga-ededa nkwa dị ka onye nkuzi siri depūta ya na bọdụ.

OKWU

NKQWA

OKWU

NKQWA

ọkpà

nahụ èkwe...onụ

kwèrè ya nkwa

mgbàlà

ngànga

onụ ya dij ala

ubochi uka

gbarürü

abọ nkwa

kpọtachara gi uwe

èkètè azụ

ibeta anụ

sekpụ ewu

kpata mmanụ

ùdù mmanya

tụtakwa gari

n'odù

12B Ụtọ́asụsụ na nsoroedide

Mgbakwụnye ngosị oge

N'Isi 10, e nyere mgbakwụnye ñkwe ndị na-eme ka ụdaume kọwapụta oge ihe mere, ma ọ bụ etu o siri me dị ka ma ọ bụ ihe dị na-eme ugbo a ma ọ bụ nke nara eme n'oge gara aga. Ugbo a, ka anyị hụkwa **mgbakwụnye njụ**, ya bụ ndị na-emegide **mgbakwụnye ñkwe**. Ka anyị were ihe ọmụma atụ bido nkọwa anyị.

<i>AHIRIÑKWE</i>	<i>AHIRIÑJU</i>
Rie/Rìe ihē!	Erīla ihe!
Ñùọ/Ñùọ ọgwù!	An̄ūla/An̄ūlà ọgwù!
Biaa taà!	Ab̄ialá taà!
Mèe n'ike!	Emēla/Emēla n'ike!
Fùọ ñga à!	Efùlà ñga à!
Zàa èzi!	Azàlà èzi!

E lee anya n'ahiriokwu ndị a, a ga-ahụ na mgbakwụnye ọhụrụ abatala n'ihì nkenụdị ahiriokwu ọhụrụ anyị webatara. Ha bụ nganiiru **á- / é-** na nsonaazụ **-á / -é / -ó / -ó** na **-la**. Nganiiru **á- / é-** nwere ụdaelu a na-eji ama ya, ebe **-la / enweghị** ụdaolu nke aka ya, maka na o nwere oge ọ na-ebu ụdansasụda (mgbe isi ngwaa ya bụ ụdaelu), ma ọ nwekwara oge ọ na-ebu ụdaala (mgbe isi ngwaa ya bụ ụdaala).

Ka anyị nyochakwaa ahiriokwu ndị ọzọ:

<i>AHIRIÑKWE</i>	<i>AHIRIÑJU</i>
Ogù rirī ji.	Ogù erighī ji.
Ada n̄urū ọgwù.	Ada an̄ughị ọgwù.
Obī biàrà taà.	Obī abiāghị taà.
Ugò mèrè n'ike.	Ugò emēghị n'ike.
Ike fùrù èfu.	Ike efùghị èfu.
Òbi zàrà èzi.	Òbi azàghị èzi.

A bjakwa n'ahiriokwu ndị a, a hụkwara otu nganiiru ahụ nwere ụdaelu na nsonaazụ ọzọ. Ugbo a ọ bụzị **-ghị**.

Ụdirị ahiriokwu nke atọ anyị kọwara n'Isi 10 bụ ndị a:

<i>AHIRIÑKWE</i>	<i>AHIRIÑJU</i>
Ogù èriela jī.	Ogu eribèghì ji.
Ada an̄ọla ọgwù.	Ada an̄ūgbèghì ọgwù.
Òbi àbjaala taà.	Òbi ab̄iabèghì taà.

Ugò èmeela n'ike.
Ike èfùola èfu
Òbi àzàala èzi.

Ugò emèbèghì n'ike.
Ike efùbèghì èfu.
Òbi azàbèghì èzi.

Site n'ọmụma atụ ndị a, anyị enwetela nsonaazụ nke atọ na-egosi ahiriñjụ, ya bụ **-bèghì** nke nwere ụdaala abụọ. A bja wekọta mgbakwụnye ñjụ niile, ha dị etu a:

NGANIIRU	NSONAAZU
a- / e- + ISI NGWAA +	-la
a- / e- + ISI NGWAA +	-ghị
a- / e- + ISI NGWAA +	-be + -ghị

Ihe ndekọta si n'elu ebe a na-akọwa bụ na ngwaa ọ bụla dị n'ahiriñjụ na-enwerịrị nganiiru na nsonaazụ. Nganiiru a bụ otu: **a-** ma ọ bụ **e-** dị ka iwu ndakọrịta ụdaume siri chọọ, ọ na-ebu ụdaelu oge ọ bụla. Nsonaazụ nwere ike burụkwa: **-la** n'usoro nkenụdị oge anyị na-akọwa. Nkenụdị oge ndị anyị ji egosị ọmụma atụ ebe a dị atọ, ya kpatara anyị ji enwe nkenụdị nsonaazụ atọ ma n'ahiriñkwe ma na nke ñjụ.

Tupu anyị agafee n'isiokwu ọzọ ọ dị mma ikọwapụta ndiche ọfọdu kewara ahiriñkwe na ahiriñjụ:

- Nsonaazụ ha dị iche iche.
- Ngwaa niile dị n'ahiriñjụ nwere nganiiru.
- Nganiiru bụ ụdaume nwere ụdaelu.
- N'ahiriñkwe ọ bụ sọsọ otu ngwaa na-enwe nganiiru.
- Nganiiru ahụ bụkwa otu ụdaume ahụ, mana o nwere ụdaala.

Dị ka anyị siri gosi n'Isi 10, o nwekwara olumba ndị ọzọ nwere ụzọ dị iche iche ha si asụ ma na-edekwa ahiriokwu ọmụma atụ ndị a. Ka anyị gosi ọfọdu n'ime ha:

Ọnicha	Elinaà! Elina nni avù! Ogù anā-èli nni ànyàsì? Ọkoàfọ àka-èlirọ nnī.	Azàna! Azàna ebe avù! Ogu anā-azà ilo n'ùtùtù? Ọkoàfọ àka-azàrọ ilo.
Owere	Erīlè! Erīle rī aḥù! Njèmañzè erihī rī anyaàsù. Mgbaàfọ nàna irī rī.	Azàlà! Azàlà ñgà ahù! Njèmañzè azàḥù ụyọ ùùtùtù. Mgbaàfọ nàna ìzà ụyò.
Nsuka	Erīgu! Erīgu nrī naà! Ugwù erīgu nrī anyasù. Omeēje erīlegu nrī.	Azàgù! Azàgù àlì naà! Ugwù azàgù etihe èzi. Omeēje azàlègù èzi.

Ɖhugbo	Eríkwa! Eríkwa nri ò! Èkùrà erīgi nri ẹnàsí. Òko ka-erigi nri.	Azàkwà! zàkwà ibe ò! Èkùrà azàgi alì n'ewā. Òko kà-azāgi alì.
Nnewi	Elīna! Elīna nni afù! Àda ahū-eli nnī anyasi? Ụzò èlinùhòrà nni.	Azàrà! Azàrà ebe afu! Àda ahū-azà ụnò ụtụtù? Ụzò azāhùòrà ana.
Igbouzo	Elinà! Elīna nni wòò! Nwañzè adī-elikalì nni anyàsí. Dùmùèbì adīka èlida nnī.	Azàrà! Azàrà ebe wòò! Nwañzè adī-àzàkalì Ịlo ụtụtù. Dùmùèbì adīka azàdà ụnò.

Tupu anyị eweta yunit a na ngwucha, ọ dị mkpa ikwatukwu nsonaazụ a bụ *-ghị* site n'omuma atụ ndị a sojenụ:

AHIRIŃKWE

Ọ nò n'ulò ùgbu a.
Ogù nwèrè ego n'izū à.
Ibè jèrè ubì n'Àfò.
Ụnù ñurụ mai ngwò ụbòchị ahù?
Ahiriokwu ndi a gosiri na nsonaazụ *-ghị* na-enyere ngwaa aka ikowa oge di adi na nke gara aga.

AHIRIŃJU

Ọ noghì n'ulò ùgbu à.
Ogù enwēghì ego n'izū à.
Ibè ejēghì ubì n'Àfò.
Ụnù ahūghì mai ngwò ụbòchị ahù?

12CH Ajujụ nnwale

- 1 Abụ di n'isi yunit a bụ abụ _____
- 2 Atumatụ okwu putara ihè n'abụ a bụ _____
- 3 'Anyà di ka icheku oku' putara anyà _____
- 4 'Isi di ka igba a na-etiri ndi mmuo' putara isi _____
- 5 'Nti di ka akupe e ji afunwu oku' putara nti _____
- 6 'Imi di ka onu oke' putara imi _____
- 7 'Aka di ka mkpala ekwe' putara aka _____
- 8 'Ukwu di ka mkpoloko' putara ukwu _____
- 9 'Ike di ka okpu ugwu' putara ihe _____
- 10 'Onu di ka mkpumkpu aja' putara onu _____
- 11 N'Igbo ikewa ahiriokwu uzọ abuo — ahiriñkwe na ahiriñju — di mkpa n'ihi na ...
 - a) Nnukwu ndiche di na ha abuo.
 - b) Asusu niile na-eme ya.
 - c) So asusu Igbo na-eme ya.
 - d) O na-eme ka a muta ndakorita udaolu.
 - e) O na-enyere anyi aka imuta nsupe Igbo.
- 12 Otu nnukwu ihe di iche na ha abuo bu na...
 - a) Otu na-emegide nke ozọ.
 - b) Ha abuo na-emegide onwe ha.
 - c) Imuta otu na-enye aka na mmuta nke ozọ.
 - d) Ngwaa o bula di n'otu nkenudi na-enwe nganiiru, ebe o bu sooso otu ngwaa na-enwe ya na nke ozọ.
 - e) (O nweghi nke bu ezi okwu na ndi a.)
- 13 N'ahiriñkwe, ngwaa na-enwe nganiiru bu ...
 - a) Ngwaa na-enwe nsonaazụ abuo.
 - b) Ngwaa nwere sooso otu nsonaazụ.

12D Ederede a hōrō ahō

Ndumōdu

A ga-agupūta ederede a ka a nū ya nke ọma. E mechaa, a ga-elebanye anya na mkpūrūokwu na usorookwu ndị lara iche na mbipūta ha.

ÒKE ÀCHUPỤLA MMADỤ N'ỤLỌ

Òke nwere ndị nta, nwee ndị ukwu; ma, oke **wara anya** dị ka ùdị anà-àhụ n'obodo Aba adighi. N'okporo ụzọ, n'òwàrà mmīri, n'ikpo ñsụsù — ọ nweghi ebe a na-adighi ezute ha. N'oge mbụ, ọ na-abụ òke nū **ụkpōrō** mmadụ, ya amaba ọhịa, ma ọ bụ gbaba n'ime ọnụ ya. Ma oke ndị a nọ n'Abá enweghi otu mmadụ ha na-atụ egwu. Gị meghee ụzọ, lekwa ha. Gị abanye na kichin, ebe ahụ ka ha nwebe ala. Nne ha, nna ha, ụmụ ha — ha ana-awughari ebe dum. **Ngīga**, kọbọdụ, akpa osikapa, ite ofe — o nweghi ebe ha na-anaghi amanye ọnụ.

Gị nị kpatara mmadụ ji **na-àsọ** oke? Na mbụ, ha na-erichara mmadụ nri ya. Na nke ọzọ, ha na-ataka akwa, na-emebikwa ihe ndị ọzọ nọ n'ụlọ. Isi ha jọgbukwara onwe ya. Ma, ihe kachasi njo bụ na oke na-ebutere mmadụ ọtụtụ ọrịa, site na **ndụ ruru inyi** ha na-ebi.

Oleekwanụ ka anyị ga-esi luso oke ndị a ọgụ? **Onyà** dij, e ji amagbu ha; ọgwụ ụfọdụ dikwanụ, ndị na-egbu oke niile. Ma, ụzọ kachasi mma bụ site n'idebe ụlọ na **gbùrùgburù** anyị ọcha. Mgbe anyị zachapuru ebe ọ bụla, ma kpuchizie ebe dum anyị na-edebe nri nke ọma, oke agaghizi àhụ ihe ọ ga-eri n'ụlọ anyị. Oge ahụ ka oke ga-ahapuru mmadụ ụlọ, wee gbaghachi n'ime ọhịa, ebe ụmụ anumanụ ibe ya nọ.

Ugbu a, gbalija kowachaa ha na nghota omimi ha. E mechaa, onye ọ bụla ga-ededa nkowa dij ka onye nkuzi siri depūta ya na bọdụ.

OKWU	NKOWA	OKWU	NKOWA
wara anya		ụkpōrō	
òwàrà mmīri		ngīga	
ikpo ñsụsù		na-àsọ	
ndụ ruru inyi			
onyà			
gbùrùgburù			

- ch) Ngwaa na-enweghi nsonaazụ.
- d) Ngwaa sọsọ ya na-aga.
- e) (Ọ dighi nke bụ ezi okwu na ndị a.)

- 14 Nganiiru ahiriñkwe dij iche na nke ahiriñju n'hi na:
- a) Ha bụsi nganiiru.
 - b) Ha bụsi ụdaume.
 - ch) Otu na-eso ụfọdụ ngwaa.
 - d) Otu nwere ụdaelu ebe ibe ya nwere nke ala.
 - e) Ebe nke ọzọ na-eso ngwa ndị ọzọ.
- 15 A bja na nsonaazụ, nke a bụ nke na-enwe ụdaolu aka ya:
- a) -ra b) -a/-e/-ọ/-o ch) -re d) -rụ e) -ru.
- 16 Nke ọzọ kwa bụ:
- a) -ghi b) -beghi ch) -la d) -na/-ne e) (ọ dīkwaghi)
- 17 Otu ihe anyi mụtara ebe a bụ na:
- a) Mgbakwunye niile na-eruwere iwu ndakorita ụdaume isi.
 - b) Ha anaghi eruwere ya isi.
 - ch) Sọsọ nsonaazụ na-eme ya.
 - d) Sọsọ nganiiru na-eme ya.
 - e) Ha niile na-eme ya, e wezuga -ghi na -bè.
- 18 Nsonaazụ -ru dij iche na ndị ọzọ n'hi na:
- a) O nweghi ụdaolu nke aka ya.
 - b) O bidoro na mgbochiume.
 - ch) Ọ na-agbazite ma ụdaume ma ụdaolu site n'isi ngwaa ya.
 - d) Ọ na-agbazite sọ naanị ụdaume ya.
 - e) Ọ na-agbazite sọ naanị ụdaolu ya.
- 19 Kedụ nke bụ ezi okwu na ndị a? Enyemaka ngwaa bụ:
- a) nsonaazụ b) nganiiru ch) nnọneetiti
 - d) ngwaa e jii egosị oge
 - e) (O nweghi nke bụ ezi okwu na ndị a.)
- 20 Ihe e jiri kpọ mgbakwunye ndị a ngosị oge bụ na:
- a) Ha bụ oge n'onwe ha.
 - b) Ha dij mkpa n'asusụ Igbo.
 - ch) Ha na mkpọaha na-agakorita.
 - d) Ha nwere nganiiru na nsonaazụ.
 - e) Ha na-enyere ngwaa aka ikowa oge.

Ọkàasùsù Ìgbò a tùghàrìrì nà Bèkeè

Ọkàasùsù nke ùtọasùsù

Ahāùkwù — compound noun
ahìrìñjù — negative sentence
ahìrìñkwe — affirmative sentence
ahìrìjokwù — sentence
akàrà ùdàolū — tonemark
arumarù — exercise
ihe nchèta — capsule rule
m̀gbàkwunye ñgwaà — verbal affix
m̀gbàkwunye ñziògè — tense/aspect marker
m̀gbòchiumē — consonant
m̀gbòchiumēòyò — consonant cluster
m̀kpìichè — minimal contrast/pair
m̀kpòàhà — noun
m̀kpòniimi — nasalised sound
m̀kpònuume — aspirated sound
m̀kpurùt̀t̀rà — word formation
m̀kpurù abijidjì — letter of the alphabet
m̀kpurù ùdàasùsù — speech sound
m̀kpurùokwù — word
m̀kpurùokwù e bitèrè èbitè — word borrowed from another language in order to name a borrowed thing; loan word
m̀kpurùokwù kenñùt̀rà — loanword
m̀kpurùokwù ùkwù — compound word
m̀mèp̀t̀t̀rà — derivation
m̀yirìùdààume — syllabic nasal
ndàkòrìta ùdàumē — vowel harmony
ndùmòdu — instructions
nganiiru — prefix
ngwaà — verb
ngwaàùkwù — compound verb
ñjikò — conjunction
nkà — art, creativity
nkebiokwu — phrase

̀nkòwaokwù — dictionary
̀nnòchiàhà — personal pronoun
̀nnòchionyē — indefinite pronoun
nnwàle — revision
nsòkwunye — enclitic
nsòròedide — writing system, orthography
̀nsònààzù — suffix
̀nsònààzù m̀gbanwè — inflectional suffix
̀nsònààzù m̀gbatjì — extensional suffix
̀nsònààzù m̀mep̀t̀ta — derivational suffix
̀nsònààzù ñjù — negative suffix
̀nsònààzù ñkwe — affirmative suffix
̀nzù — concept
òliloāzù — regressive assimilation
òlilo ùdàume — vowel assimilation
olumbà — dialect
òyirìùdàumē — syllabic sound
òkàasùsù — metalanguage, technical terminology
ùdaàlà — low tone
ùdàelū — high tone
ùdànsudà — downstepped high tone
ùdàolū — tone, contrastive significant voice pitch
ùdàumē — vowel
ùtọasùsù — grammar
y.b. (ya b̀) - i.e. (that is)

Ọkàasùsù nkē agumagụ

abụ – song

abụ.ikpè – satirical song

abụ ọmụmụ nwā – birth song

abụ ọnwū – funeral lament (song)

abụ òtító – praise song

agumagụ – literature

àgwà – character

ajụjụ nzàràònwè – rhetorical question

àkpàlàokwū – idiom

akụkọ – narrative ('tale')

akụkọ àlà – historical narrative

akụkọ ifò – fictional narrative

atụmàtụ okwū – figure of speech

ilu – proverb

mburụ – metaphor

mmèmmadụ – personification

m̀yiri – simile

ndịichè – difference

nkọcha – satire

ọjuọnu – tongue twister

okwuntụhị – tongue twister

ọlàrà ichè – odd member of a set ('odd man out')

ukàbùilu – anecdote